Spiegel der Historie

Culemborg 650 jaar stad

Het tijdschrift „Spiegel der Historie" verschijnt maandelijks. Een abonnement kan op elk gewenst moment ingaan. De abonnementsprijs bedraagt *f* 60,— per jaar, losse nummers *f* 6,—. De prijs van de losse nummers van deze (extra dikke) aflevering bedraagt *f* 9,75.
De abonnees ontvangen jaarlijks een fraaie band met een register gratis. Opgave van abonnementen, inzending van kopij en overige correspondentie te richten aan Uitgeverij/Boekhandel/Antiquariaat Europese Bibliotheek, Gasthuisstraat 12, Zaltbommel, telefoon 04180—2937, bankier Fred. Philips te Zaltbommel, giro der bank 826287. Abonnementen zijn ook verkrijgbaar via uw boekverkoper.

Derde jaargang, nummer 10/11 oktober/november 1968

Op „sente nycolausdach" (6 december) is het precies 650 jaar geleden dat „de poorters tot Culemborg" van Heer Jan van Beusichem een privilegiebrief ontvingen die als eerste stadsrecht mag gelden. 'Spiegel der Historie' wilde dit feit niet ongemerkt voorbij laten gaan en in de brief die de kopij begeleidde, schreef de heer Mentink dat ons plan „een aantal artikelen, gewijd aan Culemborg, te laten schrijven door Culemborgse 'jongens', door hun geestdriftige instemming, volledig slaagde". „Ik heb", zo vervolgt de heer Mentink, „ieder vogeltje laten zingen zoals hij gebekt is: de een kort, de ander lang, een volgende persoonlijk, een vierde zakelijk. Ik hoop dat de lezer van 'Spiegel der Historie' aan wat volgt genoeglijke uren zal beleven". Wij twijfelen daar niet aan !

J. DEN HOED	Beschouwingen rond de Culemborgse stadsrechtbrief van 1318
MR. L. SILLEVIS	Gegeeven int jaer ons Heeren 1318, op Sint Nicolaes dag
PROF. DR. O. J. DE JONG	Culemborg voor vier eeuwen
MR. P. J. W. BELTJES	De Beiaard in de „vierkante toren" te Culemborg
DRS. H. C. STOL	De zijdelint-rederij te Culemborg
DRS. B. N. LEVERLAND	De Oud-Katholieke kerk
DR. TH. W. AUSEMS	Bernard van Meurs en het seminarie te Culemborg
DRS. G. J. MENTINK	Uiterlijke schets van de gemeenteraadsverkiezingen van 1870 tot 1914

Bijlage: Stadsplattegrond van Culemborg van François de Wit, midden 17de eeuw.

Een woord van dank richten wij aan het Rijksarchief in Gelderland te Arnhem voor de medewerking bij het verzamelen van het illustratiemateriaal. De originele schetsen van Weissenbruch berusten in het Gemeentemuseum te Den Haag.

De stadsbrief van 6 december 1318

J. DEN HOED

Beschouwingen rond de Culemborgse stadsrechtbrief van 1318

Op 6 december 1968 was het 650 jaar geleden dat aan Culemborg stadsrechten werden verleend. Het oorspronkelijke charter dat nog in het gemeentearchief wordt bewaard [1] en in uitstekende staat verkeert, vermeldt als datum „Gegheven int jaer Ons Heren dusent driehondert ende achtiene up Sente Nycolausdach".

In groene was zijn er aan bevestigd het zegel van de verlener van het stadrecht Jhan van Bosinchem en de zegels van de medeoorkonders: zijn zoon „Hubrecht Janssoen" en „Zueder van Vianen, Gisebrecht van Kaets, Jhan van Lynden" en Gerraet van Rossum".

De zegelstaarten of strookjes perkament waarmee de zegels der oorkonders aan het charter zijn bevestigd heeft men, zoals gebruikelijk was, gemaakt van een ouder, vervallen en voor dit doel versneden charter. Het opmerkelijke van deze zegelstaarten is echter dat de tekst die er op voorkomt gelijkluidend is aan gedeelten uit de privilegebrief zelf. Aan de brief is een charter verbonden van 5 februari 1416, waarbij Hubrecht heer tot Culenborch de in de stadsrechtbrief van 1318 voorkomende rechten bevestigt en uitbreidt.

De verlener van het stadsrecht Johan van Bosichem is de tweede als zodanig in de archieven voorkomende heer van Culemborg. Hij was een zoon van Hubrecht van Bosichem, die erfschenker was van het Sticht en dezelfde die volgens een oorkonde van 4 juli 1281 een aan het Kapittel van Oud Munster te Utrecht leenroerig stuk land te „Kulenburg" waarop zijn kasteel stond in eigendom verkreeg in ruil voor anderhalve hoeve onder Lanksmeer.

Op 21 november van hetzelfde jaar droeg Hubert het huis op aan de graaf van Gelre. In de akte wordt het dan aangeduid als „Castrum dictum Culenburgh". De graaf van Gelre gaf het in leen terug. Uit de bewoordingen van de oorkonde van 4 juli 1281 kan worden geconcludeerd dat het kasteel vermoedelijk door de vader van Hubrecht, eveneens Hubrecht genaamd, is gebouwd. De stichting zal dan hebben plaats gevonden vóór 31 mei 1271, de datum waarop deze Hubrecht reeds bleek overleden te zijn. [2]

De naam der van Bosinchems (van Beusichem) geeft al aan van waar zij, vóór hun vestiging te Culemborg, kwamen. Blijkens het wapen dat zij sinds het midden van de 13de eeuw voerden waren zij verwant aan het geslacht der Van Zuylens. Het wapen der Bosinchems onderscheidt zich slechts in kleur van dat van dit geslacht.

Van oorsprong waren de Bosinchems dienstmannen van de bisschop van Utrecht. Zij verwierven in de loop der tijden aanzienlijke bezittingen in het gebied tussen de Lek en de Linge.

Johan van Bosinchem, de verlener van het stadsrecht, was voor de eerste maal gehuwd met Margaretha van Maurik bij wie hij een zoon Hubrecht had. Zijn tweede vrouw was Petronalla van Abcoude. Deze schonk hem o.m. een zoon Johan. Hubrecht, de oudste zoon en medeoorkonder van het stadsrecht, volgde zijn vader op en noemde zich later niet meer van Bosinchem maar van Culemborg. Johan van Bosinchem overleed op 29 september 1322.

Het is aannemelijk dat de nederzetting, die in 1318 stadsrecht ontving reeds een geschiedenis kende. Door vroegere geschiedschrijvers werd aanvankelijk veel nadruk gelegd op de stichting van steden, welke stichting dan vaak werd vereenzelvigd met de datum van stadsrechtverlening. Thans wordt bij een onderzoek naar het ontstaan van een stad mede aandacht geschonken aan de geografische en sociale omstandigheden, die van invloed kunnen zijn geweest tot het vestigen van een nederzetting. H. J. Keuning stelt in zijn verhandeling „Urbanisatie in de Middeleeuwen" dat stadsrechtverlening als legalisering van een reeds bestaande en historisch gegroeide situatie dient te worden beschouwd of dat men hoogstens in een bepaald aantal gevallen deze stadsrechtverlening kan interpreteren als een poging deze situatie — die voor de heer bepaalde financiële en eventueel ook militaire voordelen met zich meebracht — kunstmatig op te roepen. [4]

De situatie in Culemborg wekt de indruk dat een combinatie van beide door Keuning genoemde mogelijkheden aan het verlenen van het privilege van 1318 ten grondslag heeft gelegen.

Culemborg wijkt in dit opzicht af van een aantal andere zogenaamde „kasteelsteden" in die zin, dat de stad

niet is ontstaan nabij een eerder gebouwd kasteel, zoals van sommige kasteelsteden bekend is en voor andere wordt aangenomen, maar dat een kasteel is gebouwd nabij een kleine gunstig gelegen en reeds in opkomst zijnde nederzetting.

Deze gunstige omstandigheden werden bepaald door het feit dat de nederzetting was gelegen op een stroomrug langs het watertje De Meer, waaraan ten zuiden van Culemborg ook het dorp Lanksmeer lag en welk stroompje voor de bedijking van de Lek in deze rivier uitliep. De oorspronkelijke nederzetting bevond zich op de plaats van de huidige binnenstad echter ten zuiden van de Goilberdinger- Katten- en Slotstraat welke een onderdeel waren van de oude Lekdijk.

Het terrein ten noorden van deze dijk was als gemeenschappelijke weidegrond in gebruik. Hierop wijzen thans nog de name Korte en Lange Meent. [5] De naar het westen buigende Tollenstraat is door gebruik ontstaan en past zeker niet in de meestal rechtlijnige opbouw van nieuw gestichte en aangelegde steden.

Het is ten westen van deze aan hen toebehorende nederzetting geweest dat de Van Bosinchems, kort vóór 1271, hun burcht op aan het Kapittel van Oud Munster toebehorende land bouwden.

Vanaf die tijd zullen zij inderdaad geholpen hebben de ontwikkeling der nederzetting tot een centrum van enige betekenis te bevorderen. In een oorkonde over de zogenaamde „hofvaart of Arnhem", waarover later meer, wordt gezegd dat Hubrecht en zijn zoon Johan, de verlener van het stadsrecht, „die stat van Culenborch ghemaect hebben." [6]

De oude binnenstad (inclusief de Meent) werd ommuurd en door grachten omgeven. Een viertal poorten vormden de toegang. Later in de 14de eeuw werd de Havendijk, waar zich vooral vissers en schippers gevestigd hadden, bij de stad gevoegd terwijl ook het ten zuiden van de stad gelegen dorp Lanksmeer, dat door overstromingen van omliggende plaatsen een toeloop kreeg van agrarische bevolking, werd ommuurd en van grachten voorzien.

Hierdoor is de eigenaardige plattegrond van Culemborg ontstaan. In feite waren het drie afzonderlijke stadjes. Eén voor de vissers en de schippers aan de waterzijde, een voor de handelaars, ambtenaren en ambachtslieden in het midden en een met een meer agrarische bevolking in het zuiden.

Het in 1318 verleende stadsrecht had aanvankelijk alleen betrekking op het middengedeelte waar de aldaar gebouwde kapel in het kader van de stadsvorming reeds in 1310 van de moederkerk in Beusichem was afgescheiden en tot een afzonderlijke parochiekerk, die later aan St. Barbara werd gewijd, was verheven. Het dorp en latere stadsgedeelte Lanksmeer had een eigen parochiekerk, gewijd aan Johannes de Doper.

Wat de motieven van Johan van Bosinchem zijn geweest om de door hem en zijn vader gestimuleerde nederzetting stadsrechten te verlenen is moeilijk te raden. Volgens de aanhef van de privilegebrief werden de rechten en vrijheden verleend uit vrije wil en om de trouwe diensten en vriendschap die door de Culemborgers aan hun heer waren bewezen en die hij ook in de toekomst van hen verwachtte. Er is geen aanleiding te veronderstellen dat de rechten door de Culemborgers zijn afgedwongen. Het heeft er alle schijn van dat alles na een vreedzame evolutie tot stand is gekomen en dat zowel voor Johan van Bosinchem als voor zijn onderdanen voordelen aan dit privilegie verbonden waren. Ongetwijfeld vormde het gebied voor de Culemborgse heren een bron van inkomsten. De aanwezigheid van een stad kon die inkomsten belangrijk vergroten. Het streven naar een regionale centrumfunctie zal wel mede aanleiding zijn geweest de ontwikkeling van dorp tot stad te bevorderen. Het ruime Marktplein van de stad duidt er op dat de heren van Culemborg de marktfunctie van de stad als zeer belangrijk beschouwden. Het in 1318 verleende stadsrecht waarbij bepaalde voorrechten aan de inwoners van de stad werden verleend moet zeker ook gezien worden als een codificatie van reeds voor de stadsrechtverlening ter plaatse geldende, echter niet op schrift gestelde, rechtsregels.

Uit de omstandigheid dat Culemborg hofvaart had op Arnhem is wel eens afgeleid dat Culemborg haar recht aan Arnhem heeft ontleend. Vergelijking van het Culemborgse stadsrecht van 1318 en het aan Arnhem in 1312 opnieuw verleende recht, nadat in 1310 koning Hendrik VII alle Gelderse stadsrechten met uitzondering van Nijmegen ongeldig had verklaard, levert maar weinig punten van overeenkomst op. [7] In feite komt alleen het verbod van tweekamp in beide stadsrechten voor en deze bepaling kan toch niet als een typisch Gelders (Zutphens) recht worden aangemerkt.

Het Culemborgse stadsrecht is bovendien veel uitvoeriger. Ook bij een vergelijking met het recht van Zaltbommel dat uit 1315 en dat van Wijk bij Duurstede [9] dat uit 1300 dateert kon geen duidelijke overeenstemming worden waargenomen.

Het stadsrecht van Buren [10] dat echter eerst in 1395 werd verleend is bijna gelijk aan dat van Culemborg. De inhoud en volgorde der bepalingen stemmen vrijwel overeen. Waar de Burense privilegiebrief iets uitvoeriger is blijkt uit archivalia [11] dat de weinige bepalingen die in het Burense recht meer voorkomen, op dat moment, hoewel niet in de privilegiebrief van 1318 vermeld, toch ook in Culemborg van kracht waren. Een nader onderzoek kan wellicht aantonen of een ander stadsrecht, en zo ja welk, voor het Culemborgse als model heeft gediend.

De Culemborgse privilegiebrief bevat een veertigtal artikelen. De brief is o.m. afgedrukt bij Voet van Oudheusden „Historische Beschryvinge van Culemborg" [12] op blz. 607 e.v. Een betere weergave vindt men bij

De tekst van de stadsbrief van 6 december 1318.

Kalkhoven „Geschiedenis van Culemborg" [13] op blz. 37

Deze artikelen zijn voor een andere beschouwing samengevoegd tot een aantal groepen van min of meer bij elkaar horende bepalingen. Als eerste schenken wij hierbij aandacht aan hetgeen de privilegiebrief zegt over het stadsbestuur. Hierbij valt op dat in tegenstelling tot de stadsprivilegies van vele andere steden het Culemborgse stadsrecht geen bepalingen over de instelling van een stadsbestuur bevat. Men krijgt de indruk dat er reeds voor het uitvaardigen van het stadsrecht richter en schepenen in functie waren. Hoe groot het aantal schepenen in 1318 was is niet bekend.

In de privilegiebrief wordt het aantal niet genoemd. Aangenomen wordt dat het er zeven zijn geweest. [14] Volgens het Stad- en Landrecht van 1680 waren er in de stad 6 schepenen. In 1742 waren er acht. Het stadsrecht vermeldt dat de schepenen door de heer werden benoemd. Wanneer het geval zich voordeed dat de schepenbank door aftreden of overlijden van een of meerdere leden niet meer voltallig was en de landsheer was afwezig dan had de richter de bevoegdheid uit naam van zijn heer een of meer schepenen te benoemen.

Weigerde men een benoeming dan moest men voor deze weigering een boete van 5 pond betalen. Burgemeesters komen in de stadsrechtbrief niet voor. Wanneer deze functionarissen voor het eerst optreden werd niet gevonden. Volgens de oudst bewaarde stadsrekening over het jaar 1375 waren er toen twee. De schepenen hadden naast hun bevoegdheden als rechtsprekend college ook een belangrijke bestuurlijke taak. Over deze eerste taak is het stadsrecht vrij uitvoerig. De richter als vertegenwoordiger van de landsheer was de voorzitter van het stadsgericht. Wanneer richter en schepenen het in een bepaald geval niet alleen afkonden, mochten zij een ander vragen hen te helpen. Weigering betekende in dit geval een boete van 3 pond.

Wie de schepenen „wedersprak" (inleiding tot appelprocedure), moest de aanwezige schepenen persoonlijk een pond betalen. De landsheer eiste in dat geval ook een pond per schepen voor zich op maar dan gerekend naar een voltallige schepenbank. Veel „wederspraak" zullen de schepenen derhalve wel niet gehad hebben. Voor het geval schepenen buiten de stad inlichtingen moesten gaan vragen inzake een rechtsgeding moesten de onkosten van te voren worden vergoed. Wanneer schepenen bij een rechtszaak niet tot een oordeel konden komen omdat bijvoorbeeld stads- en gewoonterecht hierin niet voorzag dan moesten zij naar Arnhem gaan om te onderzoeken wat daar recht en gewoonte was.

De letterlijke tekst in het handvest luidt: „Voert gheviel oec den scepen ordeel te deylen of dedinghe des si niet wiis en waren, noch hier werden en conden sonder archeut, so soudent soeken t'Arnhem ende daer na te deylen ende te doen alse daer recht ende ghewont is".

Het is op grond van deze bepaling dat Culemborg indirect gerekend werd te behoren tot de Zutphensen stadsrechtfamilie, daar Arnhem hofvaart had op Zutphen. [15]

De geringe overeenkomst tussen de beide stadsprivilegies doet echter de vraag rijzen of de algemene regel dat de dochterstad haar rechten heeft gekregen van de moederstad hier wel op gaat. De benaming hofvaart is een verbastering van het begrip hoofdvaart, een rechtsgebruik dat inhield dat, wanneer schepenen van een bepaalde plaats zelf „niet wijs waren" om te vonnissen, zij daarvoor te rade moesten gaan bij een stad waar een meer uitvoerige jurisprudentie bestond. [16]

Voor Culemborg was in 1318, wellicht mede tengevolge van de Gelderse gerichtheid van zijn heer, Arnhem de aangewezen plaats. In later jaren werd onder hof- of hoofdvaart ook appèl verstaan. Hiervan is bij Culemborg echter nooit sprake geweest. In een oorkonde van 8 juni 1343 beveelt hertog Reinald de schepenen van Arnhem vonnis te wijzen in alle zaken die de schepenen van Culemborg aan hen zouden voorleggen. Hij verwijst hierbij naar het door Johan van Bosinchem verleende stadsrecht. [17]

In het door Hubrecht van Culemborg in 1416 verleende handvest wordt hofvaart voor de overste brug van het kasteel voorgeschreven. [18] Dit wegens het verbreken door Hubrecht van de banden die hem met de Gelderse hertog verbonden en het aangaan van een bondgenootschap met graaf Willem VI van Holland.

Later blijkt er toch weer hofvaart op Arnhem te zijn al zijn er slechts een paar gevallen bekend. Eén zaak waarover zich stukken in het Arnhemse gemeentearchief bevinden betreft een geschil tussen Engbert Jansz. en het klooster Mariënkroon te Culemborg. Een ander geval gaat over de verdeling van de erfenis van Hubert Zijll. Beide geschillen dateren uit het eind van de 15de eeuw. [19]

De schepenen van Culemborg zonden de stukken met een bode naar Arnhem. Deze bracht dan een brief mee terug waarin de datum vermeld stond waarop een deputatie uit het Culemborgse schepencollege het vonnis kon komen afhalen. Zo werd op 18 september 1486 een vonnis afgehaald door de schepenen Henrick Zuermont, Symon die Haen ende Alart van Ingen.

De Arnhemse burgemeester D. Dibbets „zonderde eene Laade in de Brandkasse voor Culemborgsche Hoffvaert af, dan wist ze maar met een eenigen briev te stofferen". Latere gevallen van hofvaart naar Arnhem zijn niet bekend. [20]

Het handvest van 1318 bevat een aantal bepalingen die duidelijk bedoeld zijn om de materiële belangen van de stad en haar poorters te bevorderen of veilig te stellen. Voor een deel vallen zij onder de artikelen die handelen over de rechtspraak. Een goede rechtspraak immers was vooral voor kooplieden belangrijk. Daarnaast moet de bepaling dat „Mine porter van Culenborch en solen gheen tolne gheven in mine jaermarcken van wat goede

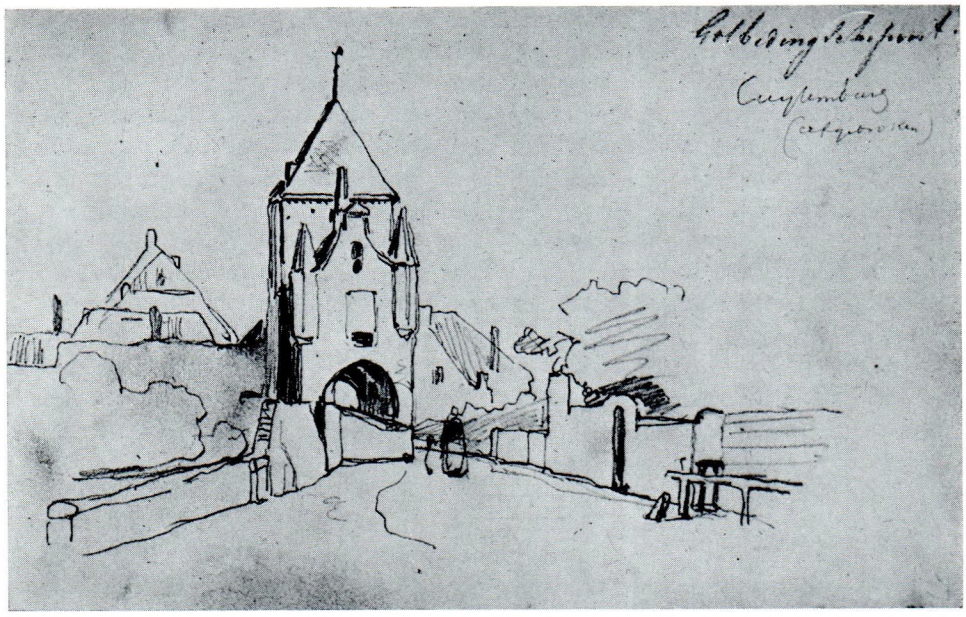

De Goilberdinger Poort te Culemborg vanuit het westen. Potloodschets van J. Weissenbruch, 1848.

dat si copen of vercopen" als een belangrijk economisch voorrecht worden gezien. In stadsrechtbrieven van andere steden komen vaak bepalingen voor over de instelling van jaar- en weekmarkten. Een dergelijk artikel bevat het Culemborgse privilegie niet. Er wordt alleen gezegd dat de burgers geen tol behoefden te betalen op de jaarmarkten. Het is niet duidelijk of hier gesproken wordt over reeds bestaande of later in te stellen markten. Het is evenwel niet uitgesloten dat er in 1318 reeds jaarmarkten bestonden.

In de oudste stadsrekening over 1375 [21] wordt gesproken over de drie jaarmarkten. Ook blijkt er een weekmarkt te zijn. Later waren er vier jaarmarkten welke in het stad- en landrecht van 1680 als volgt worden omschreven:

„Dat de jaerlikse vryemarkt-dagen vier sijn. D'eerst synde paerdemarkt, beginnende vrydags smorgens ten negen uren voor Halfvasten en eynigende des Saturdags in de volgende week en dien dag al. De tweede paerdemarkt den 26, 27 en 28 May, de derde paerdemarkt den 4 ende 5 October, beyde deselve ingaende smorgens ten negen uren en uytgaende snagts ten twaelf uren. De laatste sijnde Beestenmarkt ingaende daegs voor Victores ten twee uren en eyndigende daegs na Victoris smorgens ten agt uren". De wekelijkse marktdag was op dinsdag.

De huidige Tollenstraat (vroeger Tollesteeg) geeft aan waar wij de tol moeten zoeken. De omstandigheid dat Culemborg in de loop van de 14de en 15de eeuw in verscheidene plaatsen en gewesten, ja zelfs in Calais tolvrijdom verkreeg wijst erop dat Culemborgse schippers zich ver buiten hun stad waagden. De uitbreiding van de stad met een wijk waar vooral schippers en vissers hun woonplaats hadden bevestigt de economische groei.

Behalve op economisch gebied bevat het stadsrecht ook een aantal belangrijke voorrechten en plichten op fiscaal terrein. De heer beloofde de burgers geen schattingen of beden te vragen tenzij de nood hem daartoe dwong. Als voorbeeld worden genoemd oorlog, huwelijk of „andren sulken saken".

Deze bepaling is van leenrechtelijke oorsprong. Men was erdoor verplicht zijn heer bij te staan met raad en daad, consilium en auxilium. Auxilium omvatte de krijgsdienst, welke later afkoopbaar was, en enige geldelijke niet periodieke verplichtingen: de zogenaamde „aide aux quatre cas" bij kruistocht, gevangenschap van de heer, ridderslag van diens oudste zoon en huwelijk van diens oudste dochter. [22] Wellicht moeten we daarom onder „andren sulcken saken" de niet in het stadsrecht genoemde onderdelen van de aide aux quatre cas begrijpen.

De heer van Culemborg verplichtte zich bij het stadsrecht voor deze zaken alleen schattingen en beden te vragen wanneer de schepenen, die overigens door hemzelf benoemd werden, van mening waren dat deze hem financieel drukten.

Voor de inkomsten van de stad was het artikel van belang waarbij bepaald werd dat de door de schepenen onder goedkeuring van de heer vastgestelde accijnzen ten nutte van de stad bleven. Uitdrukkelijk wordt gesteld dat de heer hierop geen recht heeft. De objecten waarop volgens het stadsrecht accijnzen werden geheven waren „woeckerande, goede of comanschap" Een vroegere geschiedschrijver [23] heeft dit uitgelegd als: „van welke goederen of handelswaren dat het zij".

Blijkbaar is het niet bij hem opgekomen dat met woeckerande inderdaad woeker of rente bedoeld is. Misschien is het ook wel een wat vreemde en niet overal voorkomende figuur dat accijns werd geheven op woeker. De oudstbewaarde stadsrekening van Culemborg over 1375 bevat echter ontvangsten wegens verpachting van de „woekercijs".

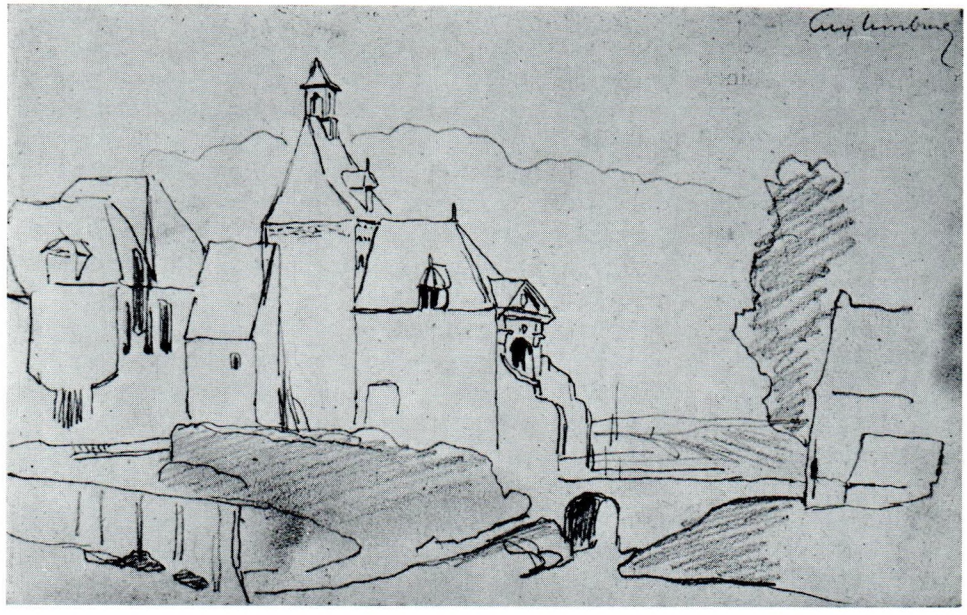

De Lekpoort te Culemborg vanuit het noordoosten. Potloodschets van J. Weissenbruch, 1848.

Van „Sente Agnetendach" 1375 tot „Sente Agnetendach" 1376 bracht deze accijns 561 pond op. De andere accijnzen die niet nader gespecificeerd worden maar volgens latere stadsrekeningen dan geheven blijken te worden op bier, wijn, gruit, vlees en bakkerswaren brachten in 1375 508 pond op.

Tijdens de voorbereiding van deze beschouwingen werd de vraag wat deze woekeraccijns wel precies inhoudt niet beantwoord. Woeker of rente was in de middeleeuwen door de kerk verboden. Kredietverlening in de vorm zoals wij die tegenwoordig kennen kwam dan ook niet voor. Wel was onder goedkeuring van kerk en/of landsheer de uitgifte van rentebrieven (lijfrente) toegestaan. Het lijkt niet waarschijnlijk dat deze rente met accijns belast was, daar in de meeste gevallen de overheid zelf leende en dus de rente betaalde.

Het woeker- of renteverbod werd wel eens ontdoken door een geleend bedrag terug te betalen in een muntsoort van hogere waarde. Een andere vorm van verkapte rente is aanwezig in het zogenaamde verbruikleen, een overeenkomst waarbij een bepaald persoon aan een ander een som geld of roerend goed afstond onder beding van teruggave na enige tijd waarbij de inkomsten uit dit bedrag of onderpand voor de uitgever waren.

Het is moeilijk aan te nemen dat de pachters van de woekeraccijns aan deze vormen van rente hun inkomsten ontleenden. De vraag is hierbij vooral hoe zij dit zouden controleren. Misschien moeten we daarom deze woekeraccijns in verband brengen met de aanwezigheid van lombardiers, (in het bijzonder op de jaarmarkten?).

Vast staat in ieder geval dat schepenen volgens het stadsrecht accijns mochten heffen op woeker, wat men dan ook onder dit begrip moet verstaan, en dat dit ook inderdaad is gebeurd. Na 1376 komt deze bron van inkomsten in de stadsrekeningen niet meer voor.

Het innen van de accijns op goederen en koopmanschappen ging op vrij eenvoudige wijze te werk. De accijns werd geheven van de verkoper die daar bij het vaststellen van zijn prijs rekening mee hield.[24] Uit de zinsnede in het stadsrecht luidende: „van wat goede dat men assis ghevet, dat sal die rechter uutpanden" kan men afleiden dat de richter zich aanvankelijk heeft bemoeid met de inning van de accijns. Later werden de accijnzen verpacht. Zij vormden voor de stad een belangrijke bron van inkomsten en stelden haar in staat de nodige uitgaven te doen. Deze hadden naast posten voor salarissen en onkosten voor het stadsbestuur vooral betrekking op het maken of reparen van bruggen, muren, poorten, grachten, bouwwerken en straten. Voor de financiën van de stad was het artikel over de accijnzen dan ook van grote importantie. De grootste groep van artikelen in het stadsrecht handelt over de rechtspraak. Voor een deel hebben zij betrekking op vrijwillige en civiele zaken maar er zijn ook een aantal bepalingen die onder de criminele rechtspraak thuishoren. Een artikel dat vrijwel in ieder stadsrecht ter sprake komt is het verbod een burger tot een tweegevecht te dwingen. In het Culemborgse privilegie is dit het eerste artikel.

Deze bepaling moet vooral gezien worden als bescherming van de koopman. Bij het landgericht was het nog al eens de gewoone dat degenen die recht moesten spreken en niet tot een oordeel konden komen zich van een gerechtelijk duel als bewijsmiddel bedienden. Vooral de koopman liep het gevaar van deze vorm van bewijsvoering de dupe te worden.

Wanneer de in koopmanszaken onbedreven gerichtslieden handelsgeschillen moesten beslechten en in de op overlevering berustende rechtsregels geen richtsnoer voor hun beslissingen konden vinden, dan kon het bestaan van de koopman afhankelijk worden van een tweege-

vecht.[25] De tweekamp wordt in het handvest niet alleen verboden voor de Culemborgse poorters, maar voor iedereen die zich binnen de vrijheid van de stad bevond, wie zij ook waren, van waar zij kwamen of wat zij eventueel ook misdreven hadden.

Het was verder verboden een burger buiten de stad gevangen te zetten, hem aan te klagen of de hand te leggen op zijn bezittingen. Alleen in het geval dat een burger ergens veldschade toebracht moest hij terecht staan op de plaats waar hij dit misdrijf had gepleegd.

De heer beloofde geen burger gevangen te zetten of zijn bezit aan te tasten wanneer deze hiervoor borg kon stellen en de heer geen nadeel te vrezen had.

Voor het gericht moest men getuigen over schade en schuld. Men kon zijn onschuld aantonen door met de hand „opten heylighen" (relieken) te verklaren onschuldig te zijn of door overtuiging.

Hadden de schepenen een zaak tot klaarheid gebracht en was schuld bewezen dan werden aan de schuldeiser uit het bezit van de schuldenaar panden toegewezen die een derde meerwaarde hadden dan het te vorderen bedrag. Had de schuldenaar ze binnen „viertien nachten" niet ingelost dan waren de panden voor hem verloren. Hierna had gedurende één dag de landheer de keuze of hij de panden inlossen wilde tegen het te vorderen bedrag of dat hij ze aan de aanklager liet. Indien er geen goederen waren om door middel van panding een schuld te voldoen, dan werd de schuldenaar overgeleverd aan het gericht.

De mogelijkheid bestond om zich gedurende drie dagen tegen panding te verzetten. Voor iedere dag verbeurde men een boete van 3 pond. Was men echter in die drie dagen niet in staat zijn onschuld aan te tonen, dan vond de hiervoren omschreven executie doorgang. In het geval het iemand inderdaad gelukte zijn onschuld aan te tonen moest de boete betaald worden door de aanklager.

Overdracht van bezittingen vond plaats voor richter en schepenen. De ontvanger van het goed moest van te voren „opten heylighen" verklaren zoveel schuldig te zijn of borg te kunnen stellen voor het bedrag dat het te kopen goed waard is.

Een gewone boete bedroeg 3 schillingen. Moest de richter beslag leggen op panden binnen de stad tengevolge van toegewezen schuld dan kreeg hij hiervoor 6 penningen. Deed hij hetzelfde tengevolge van overwonnen schuld dan genoot hij hiervoor 3 schillingen.

Wanneer een poorter overleed die onmondige kinderen achterliet was de voogd verplicht voor richter en/of schepenen de verzekering te geven dat hij het aanwezige roerende goed niet zou benadelen totdat de kinderen meerderjarig waren.

De bezittingen werden getaxeerd door of vanwege de schepenen. In het geval dat een voogd deze belofte niet wilde geven werd er een andere voogd benoemd die deze verklaring wel wilde afleggen. Wanneer er geen familielid was die als voogd op kon treden werden de kinderen door de landsheer in voogdijschap genomen. Overleed iemand zonder wettige erfgenamen achter te laten, dan werd de erfenis door richter en schepenen gewaardeerd en gedurende „jaer ende dach" door hen beheerd. Kwam er inmiddels iemand opdagen die kon bewijzen de rechte erfgenaam te zijn dan moest de erfenis aan hem overgedragen worden. De erfenis verviel aan de landsheer wanneer zich binnen de gestelde termijn niemand als wettige erfgenaam aanmeldde. Naast deze bepalingen bevat het stadsrecht ook een aantal artikelen over zaken van criminele aard.

Degene die zonder opdracht van de heer bij dag en nacht de stad uittrok om te gaan roven, brand te stichten, stelen of enig ander misdrijf te plegen moest buiten de stad en het land van Culemborg blijven totdat hij naar uitspraak van heer en schepenen hiervoor genoegdoening had gegeven.

Doodslag was uiteraard verboden. Wie zich daar aan schuldig maakte moest het zelf met de dood bekopen. Het vonnis werd door de schepenen uitgesproken. De heer kreeg van de veroordeelde zijn halve bezitting. Uit het aan de heer toekomende deel kreeg de stad 10 pond. Gratie kon alleen door de heer verleend worden.

5 pond boete stond op het toebrengen van verminkingen en diepe wonden (keurwonden). Iemand drank in het gezicht smijten werd eveneens bestraft met een boete van 5 pond terwijl vechten binnen de stad waardoor een bloedende wonde ontstond 3 pond moest opleveren. Het slaan met de vuisten kwam de vechter op 1 pond boete te staan, het dreigen met een snij- of steekwapen eveneens.

Wanneer men iemand uitschold voor dief, moordenaar of verrader en men kon dit niet bewijzen kreeg men een boete van 3 pond. Het moedwillig iemand voor leugenaar uitmaken kostte de dader 5 schellingen. Op het binnendringen van een huis met het oogmerk om kwaad te doen stond een boete van 10 pond. Dit misdrijf moest de aanklager overigens met een schepen of twee burgers kunnen bewijzen. Vochten burgers buiten de stad met elkaar dan vervielen zij toch in de boeten alsof het misdrijf binnen de stad was gepleegd.

Waren enige personen binnen de stad aan het vechten en de richter, een schepen of twee burgers eisten de stadsvrede, dat wil zeggen dat het gevecht of de twist moest worden gestaakt, dan dienden de vechtenden deze eis na te komen. De stadsvrede duurde 6 weken maar moest na iedere 14 dagen binnen 6 weken weer voor 14 dagen verlengd worden.
Inmiddels had het gericht de gelegenheid zich met de zaak te bemoeien. Wie de stadsvrede weigerde verbeurde voor iedere weigering 5 pond.

De oudste stadsrekening over het jaar 1375 geeft een indruk over de omvang in dat jaar van de in het stadsrecht genoemde overtredingen.

Wegens slaan werden 14 personen beboet. 3 Maal waren bloedwonden geconstateerd. 2 Keer werd iemand voor leugenaar uitgemaakt. Wegens handgemeen werd aan 1 persoon een boete opgelegd. Onder hetzelfde tarief viel ook „Heynkun die Molenaer" omdat hij „Lisebeth Johanneswijf warp mit eenre kanne". „Heinric Sassensoen" schold „Splinter Wouterssoen" uit voor dief en betaalde hiervoor een boete van 3 pond.

Uit de stadsrekening van 1375 blijkt dat voor overtredingen die gedurende de marktdagen begaan werden een dubbele boete betaald moest worden. In de privilegiebrief is dit niet opgenomen. Een dergelijke bepaling komt echter wel voor in het stadsrecht van Buren dat in 1395 werd verleend en zoals reeds gezegd afgeleid schijnt te zijn van het Culemborgse stadsrecht.

Van de opbrengst van de boeren was volgens de bepalingen in de privilegiebrief 2/3 voor de stad en 1/3 voor de heer bestemd.

Eén of wellicht twee artikelen van het stadsrecht handelen over de afschaffing van een of meer vormen van onvrijheid. De heer beloofde van de binnen de stad wonende burgers geen keurmede meer te vorderen. Het recht van keurmede gaf de heer de bevoegdheid om uit de nalatenschap van de keurmedigen het beste deel voor zich zelf te eisen. De keurmedigen vormden veelal een elitegroep onder de horigen. Als erkenning van hun horige staat moesten zij in sommige steden een jaarlijkse recognitie, hetzij in geld, hetzij in natura betalen [26]. Of dit in Culemborg het geval is geweest is niet bekend. Met de verlening van het stadsrecht verdween deze vorm van onvrijheid.

Ook de bepalingen over het in eeuwig durende erfpacht geven aan de burgers van de door hen bewoonde en bewerkte hofsteden kan wellicht gezien worden als afschaffing van een vorm van onvrijheid. Voordien waren de bewoners van de hofsteden als horigen aan het bedrijf verbonden. Thans kregen zij de hofsteden met het daarbij behorende land in erfpacht. Zij kregen tevens het recht deze te verkopen. De overdracht moest plaats vinden voor de richter en vier schepenen. Bij overlijden van de erfpachthouder volgde zijn oudste zoon of, wanneer hij geen zoon had, zijn oudste dochter hem op. De andere kinderen moesten volgens afspraak der schepenen schadeloos gesteld worden.

Al deze rechten en vrijheden werden in 1318 aan de poorters van Culemborg verleend. Van de rechten die de landsheer aan zich hield worden in de privilegiebrief nadrukkelijk genoemd het recht van „clocken gheslaghe" en „hervarde". Dit hield in dat alle poorters verplicht waren, wanneer de heer hen bij klokgelui opriep, hem gewapend in zijn oorlog of twist bij te staan of hem op een krijgstocht te vergezellen. Degenen die hierin nalatig waren verbeurden drie pond. Volgens uitspraak van de schepenen waren de burgers verplicht bij te dragen in kosten van de krijgstochten.

Deze plichten van de burgers tegenover hun heer doen echter niets af van het feit dat het door Jhan van Bosinchem in 1318 aan de stad geschonken privilegie aan deze burgers een groot aantal voorrechten gaf. Voorrechten die bovendien voor de economische ontwikkeling van de stad van enorme betekenis zijn geweest. We hebben ze in het voorgaande alle genoemd.

De rechten van Culemborg zijn in later jaren door opvolgende heren bevestigd en uitgebreid. In 1680 en 1742 verschenen in druk uitvoerige codificaties van het Stad- en Landrecht van Culemborg zoals zich dat op dat moment had ontwikkeld.

Het begin van deze ontwikkeling is echter geweest de stadsrechtbrief die op Sint Nikolaasdag van het jaar 1318 door Jhan van Bosinchem aan de burgers van Culemborg werd verleend. Een gebeurtenis waaraan de burgers van het thans 15.000 inwoners tellende Culemborg met dankbaarheid terug denken.

1 A. J. van de Ven, Het oud-archief van de Gemeente Culemborg, Utrecht, 1938, inv. nr. 99.
2 a.v. Inleiding, b. 1 e. v.
3 P. G. F. Vermast, De Heeren van Bosinchem, voor het jaar 1300, in Bijdragen en Mededelingen Gelre, deel L III (1953), b. 27 e. v.
4 H. J. Keuning, Urbanisatie in de Middeleeuwen, in Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies, 35 jg. (1966), nr. 2, b. 206.
5 De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, De Betuwe, 's-Gravenhage, 1918, b. 152.
6 Ir. A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland, deel I, Arnhem, 1830, nr. 399.
7 D. P. M. Graswinckel, Het Oud-archief der gemeente Arnhem, inv. nr. 1076.
8 Nijhoff, a.w. deel I, nr. 165.
9 R. Fruin, Rechtsbronnen van de kleine steden van het Nedersticht, b. g.
10 A. P. van Schilfgaarde, Rechten van Buren, in Verslagen en Mededelingen Oud Vaderlandsch Recht, deel 8, b. 25 e.v.
11 Middeleeuwse stadsrekeningen van Culemborg.
12 Utrecht, 1753.
13 Culemborg, 1888-1890.
14 Zie noot 2.
15 A. Telting en W. S. Ungar, Geschiedkundige atlas van Nederland in de Bourgondische tijd, b. 105.
16 B. H. D. Hermesdorf, Recht en Taal te Hoofde, b. 307-347.
17 Zie noot 6.
18 Oud-archief gemeente Culemborg, inv. nr. 99; reg nr. 32; gedrukt: A. W. K. Voet van Oudheusden, a.w. b. 617 e.v.
19 Oud-archief gemeente Arnhem, inv. nr. 1058.
20 G. van Hasselt, Arnhemsche Oudheden, deel I Arnhem, 1803, b. 7. Oud-archief gemeente Culemborg, inv. nr. 2029.
21 Oud-archief gemeente Culemborg, inv. nr. 173; gedrukt: J. Kleyntjes, Oudste stadsrekeningen van Culemborg, in De Navorscher, 1915, 68 en 81.
22 E. J. J. van der Heyden en B. H. D. Hermesdorf, Aantekeningen bij de geschiedenis van het Oud-Vaderlands Recht, b. 124.
23 J. D. J. Kalkhoven.
24 W. Jappe Alberts, De Middeleeuwse stad, Bussum, 1965, b 34.
25 W. de Vries, De opkomst van Zutphen, Werken Vereniging Gelre, nr. 31 (1960), b. 143.
26 a.v. b. 47.

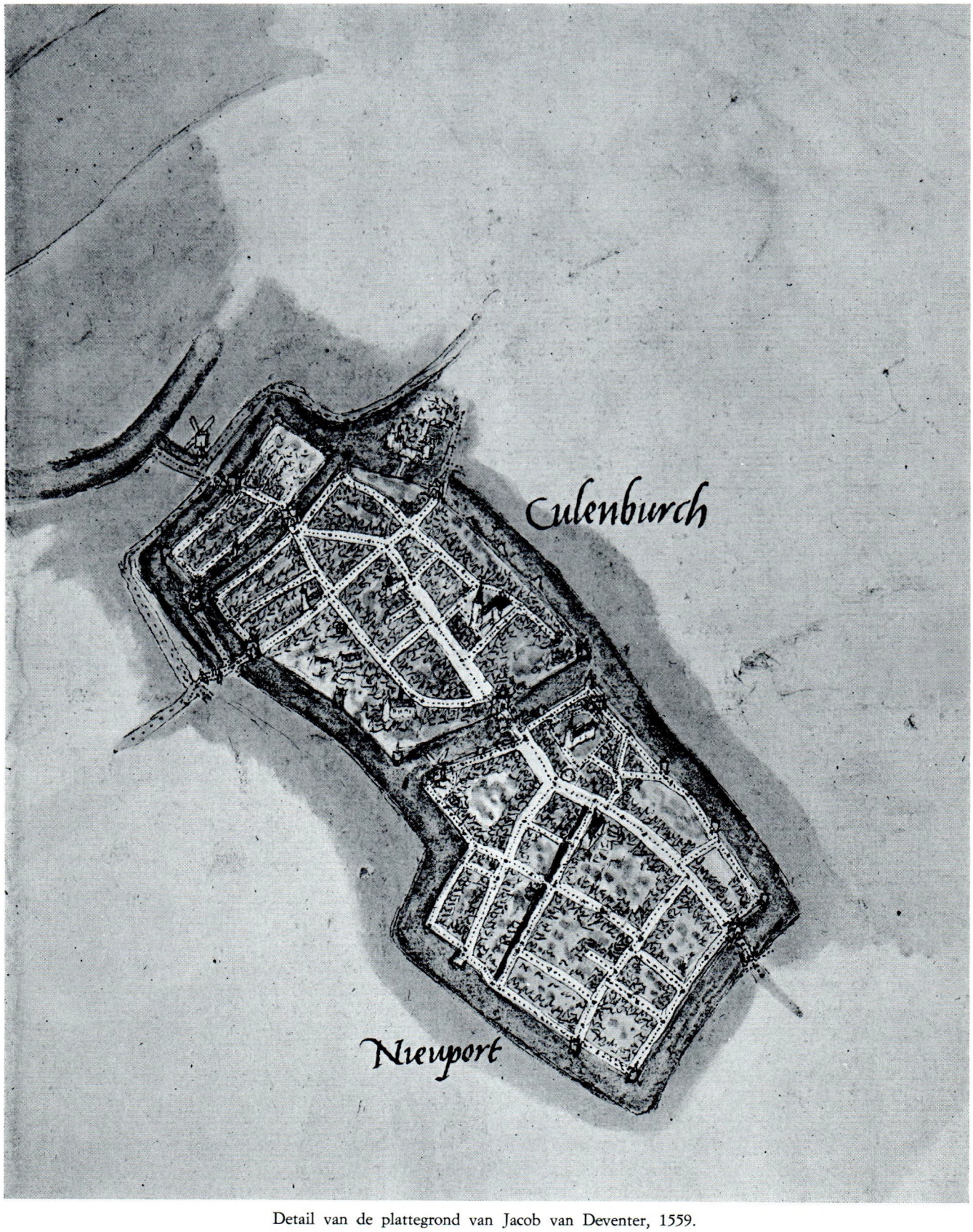

Detail van de plattegrond van Jacob van Deventer, 1559.

MR. L. SILLEVIS

„Gegeeven int jaer ons Heeren 1318, Sint Nicolaes dag"

Aldus de datering aan het slot der kopie van „het eerste stadsrecht" die te vinden is op bladzijde 607 en volgende in A.W.K. Voet van Oudheusdens Historische Beschryvinge van Culemborg (Utrecht, J. H. Vonk van Lynden, 1753), een dankoffer, dat Ankeveens predikant, vroeg wees geworden en te Culemborg door zijn grootmoeder opgevoed, definitief te boek stelde op zijn oude dag, in de afgelegen pastorie, puttend uit het pak afschriften en notities nagelaten door Mr. Nicolaas Bosch, raad en „archivarius" bij den grafelijken hove dier aloude „vrije" stad. Graaf was, eerst sedert 1748, de erfstadhouder in alle Zeven Geünieerde Gewesten en ten tijde van het schrijven der hooggestemde opdracht aan zijn adres, nog pas een teder Oranjespruitje in de wieg: Willem de Vijfde, wiens pad niet over rozen zou gaan, maar „alevel", gelijk onze gepruikte vaderen zeiden, hij had toen nog veertig jaar levens te goed, eer hij in ballingschap werd gedreven, nog ettelijke meer, alvorens in den vreemde te sterven. Ampel tijd ter bestudering is hem beschoren geweest.

Dominus Voet daarentegen was al zevenenzestig jaar in 1753, worstelend met schrijfkramp, terwijl hij zich overspande om zijn levenswerk persklaar af te leveren en dat was hem gelukt, toen zijn gemeente haar herder en leraar begroef, op Nieuwjaar 1754 reeds, in het kerkje, welks kansel hij had beklommen gedurende vierenveertig jaren. Dit alles was dus wel zeer tenauwernood. De laatste jaren waren hem vergald door de gebrekkige spelling, waar de opnemer van zijn dictaat het werk mede tekort deed [1] en erger nog had hij zich gestoten aan onnauwkeurig overschrijven uit Bosch. Was 't geen zegen voor de scrupuleuze auteur, nooit te hebben vermoed, hoe vrijmoedig de studieuze Meester Nicolaas zelf met de middelnederlandse orthografie had omgesprongen; die hem weinig interesseerde? Hij was jurist en ambtshalve waker over de rechten van zijn soeverein; wat er stond in zo'n handschrift begeerde hij te weten! En dit is doorgaans betrouwbaar overgekomen.

Habent sua fata libelli. [2] Nu buigt zich over de datum van het afschrift een grijsaard, die geen benen meer heeft om ten stedelijken archieve het originele perkament met Voets verdachte spelling te gaan vergelijken en dit is ietwat spijtig, omdat vrijwel niemand die zich opwindt in huidig Culemborg over 6 1/2 eeuwen stad, de bekoring kent van zulke volgepende stukken geprepareerde dierenhuid, waaraan de zegels, in groene was, nog hangen, het zand tussenuit ritselt, waarmede de klerk — een „clericus" — de galnoten-inkt zijner calligrafie heeft gedroogd, maar eigenlijk doet dit alles er niets toe: die *datering* op 6 december 1318, daar schuilt voor ons het belang; is zij betrouwbaar? Ja, boven iederen twijfel! Wat valt daar dan weer achter te raden? Ziehier de *cardinale vraag.*

Zes december: jaardag van de „goed heiligman", langer gevierd in christenlande dan zulke onnozele zes eeuwen en een halfje, omdat Myra's ongemakkelijke bisschop de braven beloonde met een presentje, de bozen dreigend placht te vermanen door de gard te steken in hun bedelende klomp: toe*val* of toe*leg*? Met de „aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid", waarbij de historicus zijn toevlucht nogal eens moet zoeken, het laatste: *opzet.* Dat een boude bewering als deze overtuigend bewijs vereist is nu precies de aardigheid van dit speurdersvak. Weigeren derhalve, welke kleinigheid ook maar te geloven op zijn gezag, zij het tegenspel dat de lezer bereid moet zijn te leveren. De openingszet komt de schrijver toe. Daar gaat-ie:

Waarom kan Johan van Bosinchem, knape, hebben gemeend, niet zonder rade zijner „magen", d.w.z. bloedverwanten, „den Poorters tot Culemburg" een kolossaal cadeau te doen en dan vast niet zomaar, doch „om den trouwen dienst, die zij mij gedaan hebben ende de vriendschap, die ik nog aan hen ben betrouwende, door hun dusdanige vrijheid ende voordeel te verlenen, eeuwelijk ende erfelijk te duren, als hierna beschreven staat"? (volgt een statuut van 42 artikelen, die wij hier niet overschrijven [3], want de inhoud van zijn aanhef alleen overstelpt reeds de burger van 1968. Leze hij het nog eens over, zich het vele latende toelichten, wat hem zal blijken verklaring van node te hebben.)

Wat ter wereld, zo vraagt de feestvierende burger van heden ongetwijfeld, was een „knape"? Verraadt de glimlach om zijn lippen de bijgedachte, het antwoord zelf wel te kunnen geven: een onvolwassene, een blaag

van een „puber", naar de rare terminologie der pedagogen, een — vergeef het ons! — snotneus met de baard in zijn keel, die luidkeels meningen verkondigt waaraan hij lang niet toe is, gezien zijn leeftijd, dán vervolgt zulk een quasi ontwikkelde reeds zijn weg over het gladde ijs der terminologie op zijn achterste, in stede van, overeenkomstig zijn parmantige bedoeling, op zijn zolen. Als *knaap* mag en moet iedere middeleeuwer zich presenteren, die *wettig* is gesproten uit een *vader van riddermatige geboorte.* Het woord is een *standsaanduiding* en geen ademtocht meer dan dit is zijn betekenis. Als rechthebbende op deze titulatuur wordt het jongetje gebakerd, de grijsaard die hij mettertijd geworden is, gekist, tenzij hij de *ridderslag* heeft ontvangen, eerst als volwassene en pas nadat hij zich deze promotie waardig zal hebben betoond in de strijd, maar hij zij *ridder* geworden, een geharnast [4] krijgsman te paard of knape gebleven door mis-fortuin, zijn leven lang wordt hij aangesproken met „jonker"; jonker Jan van Beusichem in het geval dat ons bezighoudt. Titels hebben een taai leven, worden ijverzuchtig hooggehouden door hun dragers als alle aangeboren *voorrechten* en zo is, sedert de oprichting van ons koninkrijk in 1815, nog de laagste adelsrang die van „jonkheer". Wilt ge — en dit kan zijn nut hebben voor mensen die zich vertrouwd hebben te maken met een wijze van denken, waaraan zij en hun vaderen reeds eeuwen zijn ontgroeid! — het U gaver voor ogen zien gesteld, vestig Uw blik op Engeland, veel behoudender in zaken als deze dan wij: de koning alleen, evenals ten onzent trouwens, verleent er adeldom. Zijne Majesteit — men stelt er prijs op zich daarvan bewust te blijven! — slaat er verdienstelijke „poorters", weliswaar onder verantwoordelijkheid (N.B. aan het Huis der Gemeenten) van Zijner Majesteits ministers en zonder dat er daadwerkelijke ere-klappen van het zwaard in of met de staatscourant bij vallen, tot .... ridder, „knight" in de taal des lands, b.v. een bankier, *Sir* Nathan de Rotschild, ook vrouwen, b.v. uitblinkende kunstenaressen als *Dame* Ellen Terry (Shakespeare-vertolkster), *Dame* Myra Hess (pianiste) en wee de onwetende vreemdeling, die deze uitverkorenen blijft aanspreken bij hun familienamen!

Welnu, niets van deze „onzin" hoeven wij ons in 1968 eigen te maken, echter op één voorwaarde: er wel voorgoed uit vast te houden dat „knape" een adels-titel was. Hetgeen betekent dat te Culemborg, op Sint-Nicolaas 1318, slechts één Jonker Jan bestond, die in staat was aan een hele burgerij in opkomst, aan wier lot hij het zijne plechtig verbonden had, een uniek geschenk in de klompen te „rijden": de bevestiging, op zijn gezag, dat zij en haar nazaten vanaf die dag een *politiek lichaam* zouden uitmaken, met een eigen collectieve wil en een eigen recht van spreken bij monde van daartoe wettig bevoegden, *naast* — níét *onder* — hun Heer en zijn nakomelingschap. [5] Binnen de perken van dit statuut, dat later herhaaldelijk is bijgewerkt en uitgebreid overeenkomstig nieuwe behoefte.

Voortaan zou zij zichzelf tot wet zijn, zichzelf besturen. De natuurlijke gemeenschap van een groep gezinnen, bewoners van 's Heren omwalde en omgrachte grond, op hun van zijnentwege toegemeten erven en de van hunnentwege erop gebouwde getimmerten, was een rechterlijk erkend zedelijk lichaam geworden, de *poorterij;* deze had — naar een aan het Grieks ontleende benaming — autonomie verworven (autos = zelf, nomos = wet). In Gods hand was gelegd wat eruit groeien zou en alleen de tijd kon dit leren, maar dat deze, aan hem verknochte maatschappelijk minderen in de stad, van de op zijn kasteel gezetelde maatschappelijk meerdere hun Heer, van toen af aan, hem bedoelende, niet anders meer konden spreken dan als van „ons lief *jonkhere",* de vrijmachtige schenker, moet elke volger van het hier geleverde betoog begrijpelijk zijn. Er was een verbond gesloten, dat de Middeleeuwen zou overleven (!), tussen „vorst" en „volk", al waren voorlopig de afmetingen van dien aard, dat wij ze ons niet licht gering genoeg voorstellen.

Wie het zich laat toelichten door een 17de-eeuwse gravure in vogelvlucht in de bekende atlas van Bleau, ziet zich daar onmiskenbaar onder de ogen gelegd, waar het geografisch om ging in 1318: een nagenoeg vierkant terrein, besloten door de beide „binnengrachtjes", welke onze generatie juist doende is op te heffen uit hun vervallen staat van prutsloten. Over bruggen gaven, aan de „Scherpen Hoek" de Haven- en (thans genaamde Binnen- in 1318 nog) „Lansemerpoort" er toegang toe, zomede — straten erheen elkaar nagenoeg loodrecht snijdend aan „de Vier Hoeken" — de Goilberdinger- en (weer eerst naar latere benaming!) de Slotpoort. De tekenaar gaf gelukkig een schaal aan: de kruisende straten zijn, op papier, respectievelijk 15 en 14 van onze centimeters lang en aangezien 6 cm 100 door hem gebezigde roeden verbeelden, waren (en zijn) deze straten nog circa 250 en 230 roeden lang [6], dus zou Jonker Jans bouwterrein voor de burgerij, inclusief het voor straten gereserveerde oppervlak ten naaste bij 250 x 230 = 57.500 vierkante roeden groot zijn geweest. Hetgeen wil zeggen, aangezien er 700 oude roeden in één hectare gaan, 82 ha iets afgerond. Maak het gerust nog heel wat „ronder", want er moest ook plaats worden vrijgehouden voor 3 x (250 + 230) strekkende roeden „hoofd- en achterstraten" en alleen de royaal bemeten Markt slokte ze op bij ettelijke honderdtallen ....

De schrijver dezer studie nam even afstand: vast stond voor hem, dat hij lelijk verdwaald was! Een fout in zijn sommetjes ontdekte hij niet, maar 80 bunder raakte kant noch wal: voor „de Vier Dreven" had Bleaus tekenaar op zijn koper ook nog plaats gevonden en 't was met oog-opslag te zien: in de „Voilencampen", knap 13 ha groot bij het kadaster zou Johans creatie ook

Gezicht op Culemborg vanuit het noorden omstreeks 1600. Gravure.

ongeveer hebben kunnen staan. Dus greep de auteur naar het hem vertrouwde blad Culemborg der chromotopografische kaart des Rijks, schaal 1 : 25.000; nog beter, de fotokopie van het kadastrale plan: 3,3 x 4 hm = 13,2 ha.

Maar *wat* kan er zijn verrezen, 6 1/2 eeuw en meer herwaarts, op deze nog geen 17 bunder, dat zijn 11.900 vierkante roeden? Met riet gedekte raamloze stulpen moeten het zijn geweest, waaraan geen baksteen te pas was gebracht, tenzij weninige voor een broodoventje misschien, neergezet aan hard getreden kleipaden, ten hoogste met enige bezanding. Het meest moet de schamele bedoening weg hebben gehad van een min of meer verdedigbaar kamp, uit welks erven, waarvan de publieke uitwegen eender zijn gebleven, getuige de kaarten, tot de huidige dag, de Heer enig inkomen genoot. Verdediging tegen wie? En wat voerden de lieden dagelijks uit, die binnen wallen en grachten, met vrouwen en kroost, zich nederlieten als kikkers op een kluitje? Op deze vragen eerlang een antwoord; om van een gedeeltelijk tableau, „de poorte", een geheel te maken, is het ordelijker, eerst op zijn kasteel, haar Heer en de zijnen in ogenschouw te nemen bij de (on)gemakken huns dagelijksen levens.

De eerste Culenburch moet hebben gestaan omtrent de Goilberdinger Poort, aan de stadsbuitenzijde. Het slot moest namelijk min of meer dienen als toevlucht („reduit", noemde men 't 300 jaar later) ingeval de stad reeds overlopen zijnde, het kasteel nog weerstand bood. Geef het intussen geen te weidse benamingen; noem het, naar het voorbeeld der destijdse oorkonden, een „stenen kamer". Goed luisteren, alstublieft: één kamer met bedsteden en stookgelegenheid, annex waarschijnlijk één woonkeuken ten dienste van het personeel, wederom met slaapplaatsen en een andere open haard, bovendien binnenshuis een waterput. Geen verdieping, al zouden de zware muren er mettertijd meer dan één kunnen dragen; dus onmiddellijk een dak erop, met een weergang eromheen. Het was de onbrandbare baksteen, kwalijk te vergruizen daarenboven, die het gebouw tot een sterkte stempelde, men voelde zich er veilig. In aanbouwsels zal wel enige, niet te ontberen, stalruimte onder een kap zijn gebracht, uiteraard is een ophaalbrug over de ringgracht gelegd, maar dan hadden de vroegste

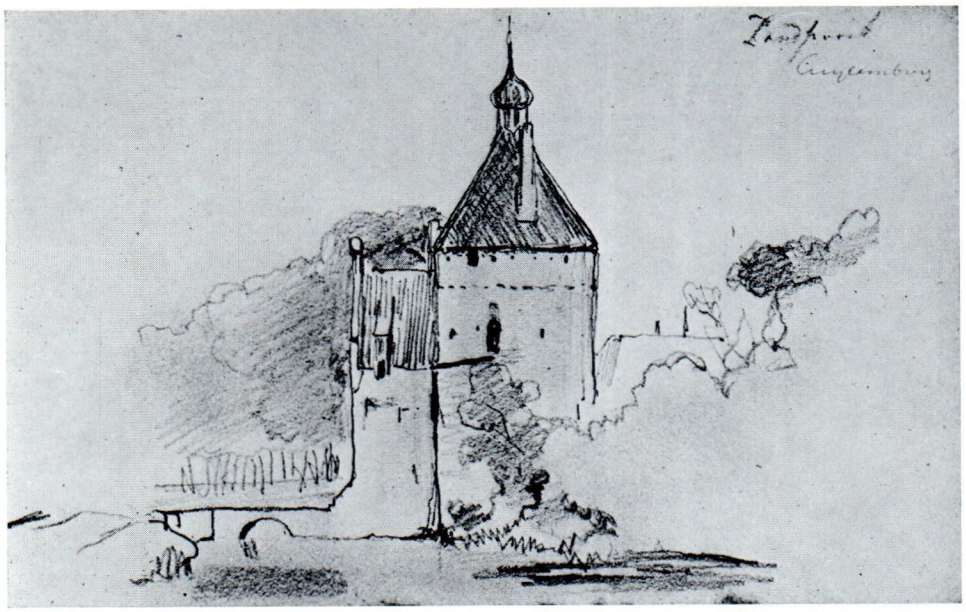

De Zandpoort te Culemborg
vanuit het oosten.
Potloodschets
van J. Weissenbruch, 1848.

bewoners toch ook al, wat zij meenden voorhands nodig te hebben; gelukkig, want doorgaans was het alweder stenen spaarvarken er inmiddels schoon leeg aan geïnvesteerd. Boerde het geslacht der Heren fortuinlijk, meer zou eerst later kunnen volgen.

Nieuwsgierige lezers vragen even dringend naar dagals naar nachtverlichting. Goede lieden, gebruikt uw verstand toch: ramen aanbrengen zou met de vijand in huis roepen gelijk hebben gestaan. Alleen schietsleuven, zo nauw als pijlen, te verschieten van de boog, enigszins gedoogden, waren — jammer genoeg — onontbeerlijk. De dag binnenlaten enigermate deden zij vanzelf; erg spaarzaam, tot uw dienst, maar verwaarloos koude en tocht dan ook niet! Hadt ge, 't over beglazing? In 't laatste kwart der dertiende eeuw? In Franse kathedralen; dure luxe ter liefde Gods alleen, maar troost er u in. Zonlicht, dat erdoor viel, toverde wel verrukkelijke kleuren, maar is het zeldzaamst, wanneer het het meest nodig is, de bobbels in primitieve ruitjes verhinderen elk uitzicht, wat lang niet ongevaarlijk was en „Mevrouw", de dames Margrieta van Malderik, versta Maurik, en Peronela, in tweeden echt, dochter 's Heren Zweers van Abcoude, — een inventaris excuseert u ons wel! — hingen zich meer kleren om het lijf dan u. 't Gebeurde louter uit noodzaak en C & A deden afbreuk aan „de lijn" nog niet bejammeren.

Maar 's avonds? De flakkerende vlam der houtblokken op de haard, een stuk schapevet met een pit erin gesmolten, die onverdroten „gesnoten" moest worden, een kienspaan (rottig fosforiserend hout), gestoken in een klem aan de wand, een walmende flambouw om eens mee naar buiten te nemen. Er was keus, ginds „in de stad" behielp men zich er ook mee en was het dan ook niet voldoende om zich niet te benen te breken over een „schemel" (bankje) in 't pikkeduister? Geen mens eiste licht genoeg om te lezen, want geen lid des gezins was deze kunst machtig.

Alles wat wij u zeiden is verantwoord; wij verlangen nu zeer terug naar de beide, niet opgehelderd verlaten vraagtekens, drie alinae hoger: (1) de stad verdedigen? tegen wie? Tegen alle te laat gekomen benijders, luidt ons voorlopig antwoord.

Welke was de dagelijkse bezigheid der lieden in dat, nabij den 52sten breedtegraad gesitueerde gouddelverskamp midden in de Nederlanden, tussen „de Niepoort", die er reeds sinds onheugelijke tijden was (!) en „den Havendijk", die circa een eeuw later eerst, komen zou? Uw bewonderenswaardige helderziendheid raadt meteen het antwoord: goud delven, niets anders, zij het op echt vaderlandse wijze, „goud uit slik".

Het is heel nodig, voorlichting te blijven zoeken bij onze kaarten. Onmiskenbaar blijkt eruit, dat het kwadraat, ogenschijnlijk plotseling stadrecht verwervend op 6 december 1318, de oudste nederzetting van tegenwoordig Culemborg niet kan zijn geweest! Pal ertegenaan lag een compleet boerendorp, dat men pas „de Nie(w)poort", d.i. de Nieuwe Stad, kan zijn gaan noemen, toen het, circa 100 jaar later eerst, degelijk mede omgracht en ommuurd, bij de creatie van (toen reeds wijlen) Jonker Jan van Bosinchem is ingelijfd, voortaan levende onder haar recht, blijvende echter de aparte parochie van Sint Jan (deze is niet dezelfde als de bekende Johannes de Doper), ook wel genaamd die van Lanxmeer, rustig in wezen.

Geen oude „stad" dus, wel stellig echter een „vlek", dat er een parochiekerk op na kon houden, bediend door reguliere priesters, afgestaan door de, in 1129 gestichte abdij Mariënweerd [7], Insula Beata Virginis Mariae nabij Beesd, op stroomgrond langs de Linge gebouwd, eer regel dan uitzondering, want in „het

Kuilenburgse Veld" was het een dergelijk geval. Mr. P. J. W. Beltjes heeft er op „het kerkhof van Pavijen" (Pavegia) de veldkeien-fundering blootgelegd ener kapel, waar ook „witte" d.i. premonstratenser paters de sacramenten plachten toe te dienen.

Wees zo goed, u scherp rekenschap te geven van de aangevoerde feiten: de levenden anno 1318 hebben een welgevestigde, doch door kunstmiddelen niet verschanste agrarische gemeenschap gekend, in staat zich de voeten redelijk droog te houden, dank zij een „zand" — ergens moet toch de Zandstraat naar heten, die er noord-zuid midden doorheen loopt, aan de noordelijk ervan gelegen zand-verheffing moet het, er zuidelijk van gesitueerde polderblok Achter 't Zand zijn naam hebben ontleend en scherp zand is er de grondslag, want wijlen de 19de-eeuwse gemeentearchitect G. Prins zag er, langs gezegde Zandstraat, de dubbele rij geschoren linden kwijnend te gronde gaan, tot hij ontdekte waaraan dit schortte: in ieder pootgat, een stortkar van die kostelijke „straatmest", „ier en modder", deze maal eens niet aan het meest biedende publiek te koop geboden in de Culemborgse Courant . . . .

Onze te volle volzin is in 't riet gelopen: een, het rijk voor zich alleen hebbende, redelijk doorgevoete boerenkolonie, die — in de 19de eeuw! — een, van de tongval in de „binnenstad" en „op den Havendijk" verschillend dialect sprak en op „de stroomgronden" langs de Lek haar bestaan vond, een in zichzelf genoegzaam groepje mensen, is opgeschrikt door de invasie van een hoop, van elders herkomstig volk, dat neerstreek gelijk de sprinkhanen op de, naar de Lek gestrekte punt van haar, van ouds vertrouwde (zand-woon-)bankje, alsof het kibbelende bewaarschool-kleuters waren: „Schiet op 'n bietje! Wij mutte d'r ook zitte!!" Soms is het veel gevergd van mensen, de naaste lief te hebben als zichzelven. Gaaf kan de manoeuvre vast niet zijn geslaagd, maar terwille van de waarheid, kijkt toch een schrijver op de vingers, of hij niet meer aan het lijdzame papier heeft toevertrouwd dan hij verantwoorden kon! Plattegrond-Bleau bestuderen dan: lag de parochiekerk van Lanxmeer wel zo „pal" tegen wat eens de binnenstad heten zou? Ja, wel wis en waarlijk: van het kerkhof, waar tegenwoordig de speelplaats der W. D. Postmaschool op ligt, kan een zesde-klasser, die van een cricket-carrière dagdroomt, een kei in het binnengrachtje bowlen. Nog gekker: de stad-stichter heeft een voor hem klaargezet kapelletje gevonden, onderworpen aan de overoude Sint Joannes-Baptista (in dit geval) parochiekerk van Beusichem. Het was aan Sinte Barbara gewijd en is uitgegroeid tot de parochiekerk van het Culemborg-nieuwe stijl. Neemt er dan nota van: uit de Grote Kerkstraat, een hartverheffende plons veroorzaken in binnengrachtse prut; als hij de huizen even wegdenkt, hoeft een bowler in hope daar evenmin aan te wanhopen, zonder nog een tweede David-met-slingersteen te zijn. Conclusie: zolang een welgeschapen dorps-, respectievelijk stadskern tevens dorps- of stadscentrum is, is hier schromelijk geknoeid! Sint Jan, in Lanxmeer, met zijn oudste brieven, treft geen blaam; Barbara in haar eigen kapelleken eigenlijk al evenmin, maar dat *grachtje,* eens zonder verkleinings-uitgang, voorlangs de Binnenpoort, die terecht aldus ging heten toen de autochtone boeren hun onafhankelijke vlag streken circa 1400 en de Zandpoort verrees, dat grachtje tussen Binnenstad en later wel nieuw benaamde, doch van oudsher aanwezige Niepoort, letterlijk *ingewrongen.* Derhalve moet er onvriendschappelijk gedrang zijn geweest op het kleuterbankje circa 1300; akkoord?

Akkoord dunkt ons, maar wat, in de naam des vredes, zochten nu toch wel de sprinkhanen van hun „lief jonkhere"? Wat haalde de man overhoop? Waarvandaan betrok hij al dit waarschijnlijk ontwortelde volk? Nog enkele alinea geduld s.v.p. Voor een korte recapitulatie en een weinig geologie, beide in vogelvlucht, mogen wij ons een ogenblik ruimte reserveren, want vergaat het 's lezers vermogen tot „zich inleven" gelijk het onze, dan opent zich, voorafgaand aan het oudste stadsrecht, dat gevierd wordt, voor zijn „geestes-oog" een — jammer genoeg — bij geen overvloed aan concrete gegevens, wat schemerig een blijvend perspectief op een min of meer „gouden eeuw" van peis en vrede: op een welbevestigd *bisschoppelijk bewind* bezuiden Rijn en Lek Stichtse dienst-adel, een geslacht, dat zich er „van Bosinchem" naar is gaan noemen, woont daar nog op een „hof" en beheert er de goederen van het Sint Janskapittel te Utrecht, zoals Mr. S. Muller Fzn, dit heeft beschreven in zijn: „Een huishouden zonder geld" d.w.z. door leveringen in natura van de vruchten des velds en van de veestapel.[9] Een kapel van St.-Barbara, twee steenworpen verwijderd van de concurrerende Johannes neergezet, herinnert Vader Abt op Mariënwaerde er zachtzinnig aan, dat hij het niet alleen voor 't zeggen heeft in deze contreien. De bewoners van Langsmeer op zijn zandheuvel, landbouwers op Achter 't Zand, Hoog-Lanxmeer, Goilberdingen misschien, tegen de dijksteen, hoewel daar ook een buurtschap lag, met haar eigen kapel en de bouwakkers op Hoog Prijs, begrepen de wenk en bedevaartten in processie de kapellen af — „Lansemer" had er zelf ook een, waarvan de juiste plaats niet is overgeleverd — om 's Hemels zegen smekend op het groeiende gewas en op 24 juni, den jaardag van St.-Jan de Doper, voor hun besef het zomersolstitium[10], herinnerden zich de devoten der H. Barbara wie hun klein heiligdom gesticht had door te voet naar Beuzekom te pelgrimeren, linea recta dwars over de voren, langs het „huppelpad" op de romaanse toren der moederkerke af, die men er recht voor zich uit zag staand op de Weidsteeg, van het ontmoetingspunt met de Voorkoopse straat af. Toen de Bosinchems metterwoon zich naar de Culenborch verplaatsten, is het voor-

goed uit geweest met deze Stichtse idylle. Als het er een geweest is, wat wij geneigd zijn te blijven geloven. Inderdaad, een oude tijd is dan afgelopen, een woeliger nieuwe breekt zich baan, maar ongelooflijk taai handhaven zich de reminiscenties aan het verzonken verleden: al was toen de kennis der aanleiding (een kerkwijdingsviering) zoekgeraakt, uit zijn kindertijd — allengs driekwart eeuw herwaarts — herinnert schrijver dezes zich deze midden-zomerse voettochten naar „de Beuzekomse kermis" in de lichte zomernachten om St.-Jan. Ouderlijke zorg hield er verre van, want er vielen weinig stichtende gebeurtenissen bij voor, onder de dekking der rondom hoog wemelende korenhalmen. Hoe oud intussen, onder de stap van geslacht op geslacht verjongde ploegers, mag de bouwvore daar, schuins over het Huppelpad, dat de hoekerige Smalriemsenweg verkort tot in Beusichem toe, wel zijn? De oplettende fietser vindt een aanwijzing in de voortdurend flauw S-vormig zich krommende, verder hardnekkig evenwijdige scheidingen der lichtelijk bol gehouden percelen, toe te schrijven, vermoedt Slicher van Bath [11], aan de Merovingisch-Karolingische ploeg. Het eendere verschijnsel treft het oog op de eerder genoemde bouwakkers onder Achter 't Zand en Langsmeer, op Goilberdingen en Hoog Prijs (Lutetia Parisiorum?; het *werd* ertoe getrokken, liever gezegd, want tractoren en boomgaarden-planters houden van recht toe, recht aan. Zij maken de flauwe bogen allemaal recht, verdonkeremanen opzettelijk de verrassende „toepaadjes" voor de wandelaar en niemand beroept zich op acquisitieve verjaring, want te weinigen hebben er nog belang bij, want *niemand loopt* meer, gereedschap geschouderd naar het werk en geen meisje schuifelt nog behoedzaam over de vonders „naar mellekes", juk met de twee emmers op haar ranke schouders. De heugenis aan een minder zakelijke wereld daalt ten grave met mijn generatie. [12]

Wij keren terug van onze kleine excursie naar menselijke hebbelijkheden, doch hervatten nog eventjes niet de draad van het betoog; 't is geologie die ons wekt. Waar boeren zich handhaven, moeten twee voorwaarden vervuld zijn: (1) zij zullen arabelen grond hebben ontdekt in bereikbare nabijheid hunner woonsteden, (2)

Detail van de kaart van de Neder-Rijn en Lek door F. W. Conrad, 1793.

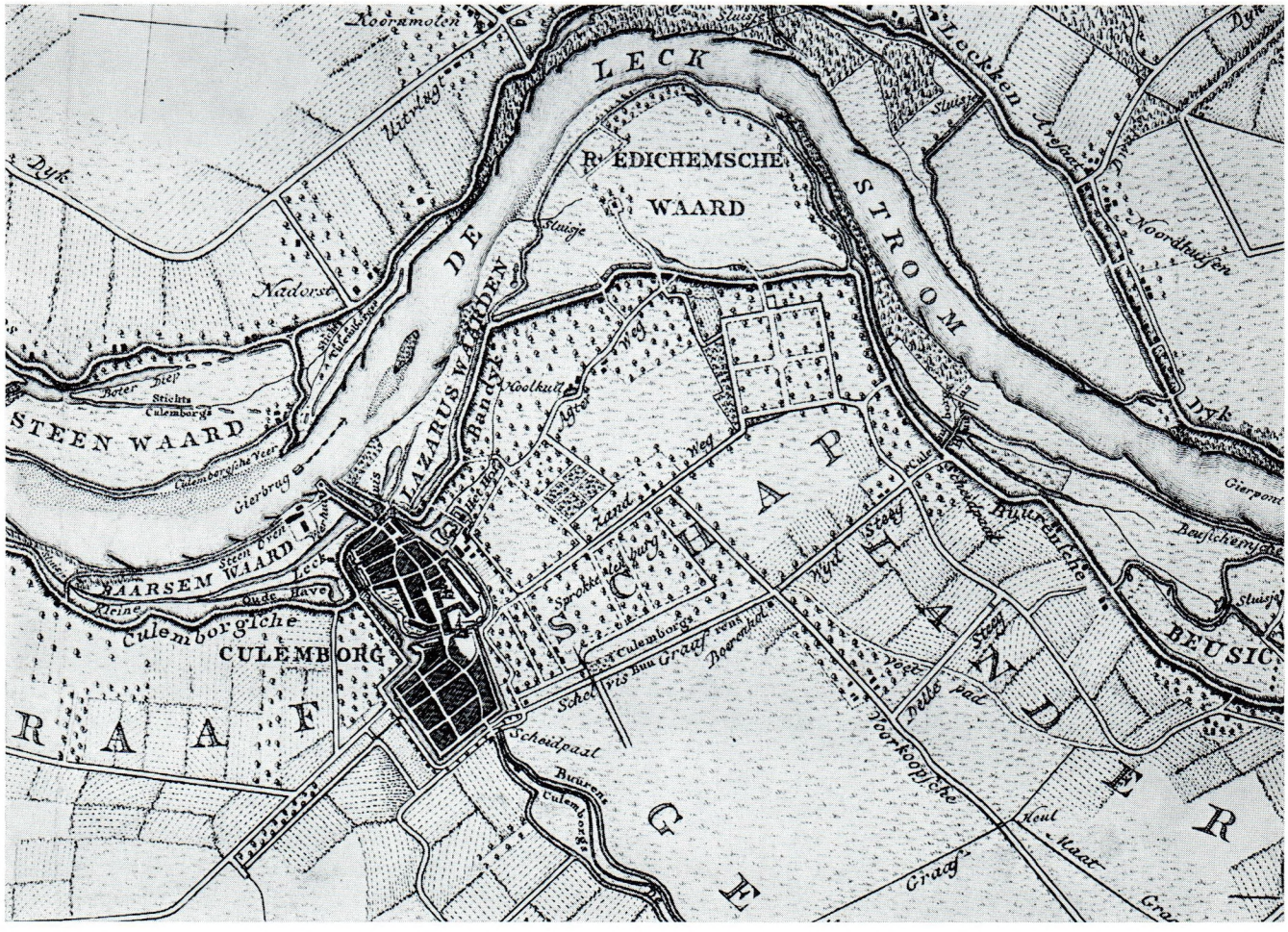

althans gedeeltelijk hoog genoeg uit het water gelegen om er, blijvend gevestigde gemeenschap, die zij nu eenmaal zijn, normaliter droogvoets rond te lopen, hetgeen onder de oude bedeling, voor de „Niepoortse" Sint Jansparochianen — in de oorkonden reeds anno 1135 vermeld! — zeker in orde is geweest. Gewaagd is het niet te onderstellen, dat zij gezinswijze gaandeweg het areaal onderling zullen hebben opgedeeld, dus opgeschrikt zijn bij een schoksgewijs toenemen der gegadigden, door geregelde omgang met de trog, immers allemaal leep genoeg om te weten, dat vermeerdering van Sint Jans varkens de spoeling te dun maken. Van 's Heren Jans bevolkingsaanwas op de 13 hectaren stad in wording — circa 1300 komt zekere „bevolkingsdruk" overal voor! — moeten zij zich hebben „gedistancieerd", noemt de krant zulks tegenwoordig, juist omdat de toewas hun zo onaangenaam dicht op het lijf kroop. Van zijn kant, kan onze Jonker zich voor zijn plannen niets van deze oudere bewoners hebben voorgesteld, aldus mag men concluderen, dat hij voorlopig gedaan heeft alsof zij niet bestonden, daarmee de Abt die de pastoors benoemde en die toch al het gedoe wantrouwend genoeg aankeek over de Lage Zeedijk [13], niet onnodig prikkelend tot protesten. Evenals Zijn Hoogeerwaarde zelf, moeten zijn op afstand wonende getrouwen iets als *beletsel* hebben aangezien, wat voor *een nieuwe fase in de cultuurgeschiedenis,* een handjeukende *uitdaging* was. Daar kwam het op neer en dan is niets gebruikelijker, als historisch verschijnsel, dan dat nieuw en oud eendrachtelijk zich gedragen alsof zij in elkander hoegenaamd geen erg hebben. Zijn toekomstzorgen adverteert men liever niet, — plannen houdt men des te zekerder geheim. Wij zinspelen hier op een, vooralsnog niet te berde gebracht fenomeen, *palus* geheten in eind-13de-eeuwse oorkonden die dan nog niet in het Latijn plegen te zijn geredigeerd. Het woord beduidt „moeras". Wat het inhoudt in de context, is eerst geheel te vatten wanneer men het friemeltje *geologie* heeft verwerkt, dat wij voor de lezer in petto houden, nadat wij hem meedogenloos in de modder hebben laten ploeteren. Als springplank tot het zich eigen maken van meer inzicht houde men zich aan telkens terugkerende vermelding van die „palus" in de zin van een niet te overschrijden *grens.* In de oudste Nederdietse akten komt de benaming „wildernis" voor de Latijnse term in de plaats; in onze omgeving, steeds een *nat niemandsland* zonder achterwand, een kuil waarin alle overtollig water zich verzamelt. In het drogere zomerseizoen dringt men een eindweegs erin door om er te halen wat van zijn gading is, maar dit blijft bij een (incidentele) roofbouw, in *marke-verband,* gelijk verderop zal blijken. Toeëigeningsdrang zit er niet achter. Men woont zo instictief nabij de rivier, dat men nalaat daarop de aandacht te vestigen. Men grenst — dit is de zaak van belang! — ten oosten hier-, ten westen daaraan, ten zuiden, resp. noorden, loopt de bezitswil teniet „in palude": in de wildernis. Halt nu; eerst de grondsoortelijke feitelijkheden, de waterstatelijke gelegenheid!

Hoe westelijker mensen doordrongen naar de diepte, de deltatakken volgend van Rijn en Maas, des te moeilijker zagen zij het zich gemaakt zich daar te handhaven als blijvend gevestigde boeren. Zolang de ijlheid der bewoning hun veroorloofde zich te beperken tot relatief hoog terrein met overwegend „blok-verkaveling" [14] lukte het nog wel. De nederzettingen zaten Rijn en Waal dicht op het lijf, op de bolle wallen die de rivieren spontaan ter weerszijden hunner stroomgeulen hadden opgeworpen, uit het grofkorreligste (erosie-)materiaal, meegevoerd uit het gebergte. Men benutte ze allengs tevens tot het aanleggen van een primitieve bedijking, aan wier binnenvoet men niet al te bedreigd woonde en 's winters stalde. Met vallen en opstaan moet deze bescherming tegen het buitenwater gestadig zijn verbeterd. De situatie liet de beperking van de landbouw toe tot *klein* van het allerbeste *type:* „zavelige", overtollig water gewillig opnemende en afvoerende „stroom"- en „overslag-gronden". Deze en de u nog te wachten staande benamingen zijn in grote meerderheid ingevoerd door wijlen prof. dr. ir. C. H. Edelman, hoogleraar aan de Landbouw-Hogeschool te Wageningen. Fraaie proefschriften onder zijn leiding zijn bewerkt, zelf heeft hij rusteloos, zeer produktief blijvend, met zijn geestdriftige leerlingen gezwoegd zijn arbeidsterrein doorkruisend, gelijk dit geologen past; van hun aller bevindingen is trouw verslag gedaan in een stroom publikaties periodiek verschenen onder één titel, die de „school" kenmerkt: „Boor en Spade" en onmetelijk nut heeft dit gesticht, doch zover schrijver dezes bewust, is een, de voorbeeldige samenwerking bekronend handboek vooralsnog niet verschenen.

Wij lopen het risico, nu wij de *tekst* onzer bijdrage aan het Culemborgse Zes-en-een-halve-Eeuw feest gaan hervatten, dat men ons gaat verdenken van een verwarrende vergissing. Ons tekst-verhaal trachten wij te houden binnen de zelf-verkozen perken: iets over Sint Nicolaas 1318 te verhalen, toen een weldoener, in de vermomming van de dag gestoken, te Culemborg een uniek presentje „reed". Hier begint het weer echt! En dan wilde ik het „voorstellen" even kort kunnen doen als wij mondeling iemand met één onzer vrienden in kennis brengen bij de vluchtige omgang in het dagelijkse verkeer. Mijn gesproken woord zou dus blijven bij een: „Jonkheer Johan van Bosinchem, cnape", meneer .... b.v. de burgemeester, de bejegening tussen ontvanger en bezoeker tot een buiginkje en een handdruk, het antwoord in eerste aanleg tot een wederzijds: „Aangenaam!" „neem plaats, Jonkheer Johan". [15] Dan komt het ogenblik, dat wij alle drie zoeken naar een aanvang van het gesprek. Ik zou te hulp snellen: „Een Hubertus

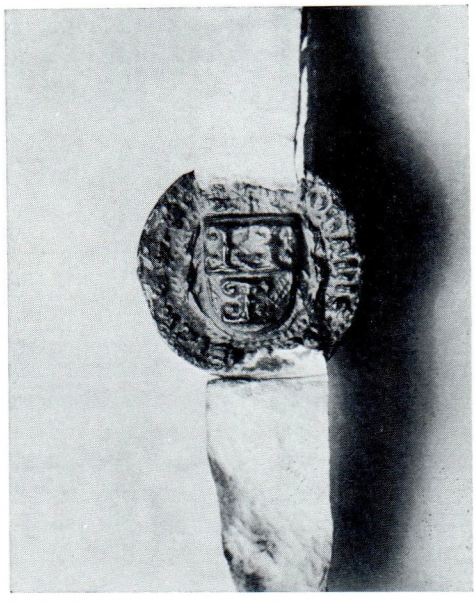

Zegel van Johan van Bosinchem, 1318.

pincerna (Huibert den schenk) van Businchеim", een adellijk dienstman (Latijn: „ministeriaal") van de Utrechtse bisschop, ben ik reeds tegengekomen precies in het jaar 1200 [16], in een brief van bisschop Dirk II te midden van een schare zijns gelijken, „ministers" en „mancipii", d.i. geen geheel vrijen, maar stellig wel aanzienlijke *leken*. Hij is dan getuige bij een akte, hij en vele andere bekleders van erfelijke hof-bedieningen, soms alleen met hun voornaam aangeduid, zo algemeen bekend waren zij in 's bisschops hofstoet, maar ook familienamen kunnen u helpen hen te plaatsen: de beide gebroeders van Amstel, drie zonen uit het geslacht Wulven, naar een „stenen kamer" genoemd, even benoorden Houten, Gerrit van Honswijk, Steven van Zuilen, Willem van Malburgen (bij Arnhem) „et aliis quam pluribus", d.i. „met nog talrijke anderen", zoals de brief eindigt en dit is geen grootspraak; er zwerft ook nog een bisschop (1198—1229) van Lijfland tussendoor, 't is op de landkaart te vinden bezuiden de Finse Golf, waar de geestelijke ridders der Duitse Orde met den zwaarde evangeliseerden onder Slavische heidenen. Als op de huidige dag een polderblok, helemaal achterop onder Culemborg nog deze naam draagt, welk ander vermoeden zou daar dan op te gronden zijn, dan dat een Businchеim onder die krijgshaftige prelaat zal hebben gediend en men dit trots in herinnering heeft willen houden? Ik zou u ook nog kunnen confronteren met een goederen-bevestiging voor Mariënweerd, door de Utrechtse bisschop verstrekt anno 1210, waar al wederom Jonkheer Johans vader Huibert „over heeft gestaan", al waakte toen Godefridus als schenker over de episcopale wijnkelder, naast Gozewijn als bekerreiker (dapifer). Aan de dis weer „alii quam plures" bij de vleet en geen lieden van lagen komaf! Onder meer hebben aangezeten graaf Willem I van Holland, Heer Simon van Haarlem, Adelaard Heer van Buren, twee Wulvens, Gijsbrecht van Amstel .... (enz.).

Hiermee zou ongetwijfeld Johans tong wel zijn losgemaakt. Hij kon er zich op hebben beroemd, dat zijn geslacht altijd bereid is geweest zijn ridderlijk krijgsmanbloed te storten voor het Sticht, zijn zweet te plengen als waker over deszelfs agrarische belangen in het oude dorp, waarnaar het zich is gaan noemen. Zijn geen Bosinchems mee opgetrokken in 1227 met bisschop Otto van der Lippe naar het Over-Sticht waar geen eigen belangen hen wenkten, ter tuchtiging der opstandige Drenthen? Nu ja, 't is helaas een debâcle geworden, waar men van is geschrokken, tot ver over de westelijke en zuidergrenzen van het Heilige Roomse Rijk. Onder de meinedige burggraaf van Coevorden, een ministeriaal (betere het God!), hebben verdoemelijke laaggeboren heikeuters het ridder-legertje, dat opkwam voor een rechtvaardige zaak, in de venen bij Ane gelokt, waarin de zwaar geharnaste, op even zwaar gepantserde paarden gezeten, zijn weggezakt in grondeloze modder en smadelijk afgemaakt, met knotsen en vlegels en ander onridderlijk wapentuig. De kerkvorst is er gesneuveld, de graaf van Gelre, Gijsbrecht van Amestelle e.a. brachten er gewond het vege leven af, doch raakten in gevangenschap .... [17]

Het zou verleidelijk zijn de tegenover ons, later geboren meer-weters, achterhoudende gast, door lastige vragen tot meer loslaten te dwingen, maar zéér onaardig onzerzijds, want geenszins zou het hem sieren. Liever doeken wij de maskerade, die haar dienst heeft bewezen, radicaal op, zelf grijpend zonder de hulp van kunstmiddelen, naar één, ons wegwijzend gegeven uit het „midden der XIIIde eeuw", zoals Sloet, liever zijn vingers niet brandend, nogal in de ruimte dateert (zijn no. 725). 't Is een vrij ordeloze opsomming „der leen-

Stadszegel van Culemborg, 14de eeuw.

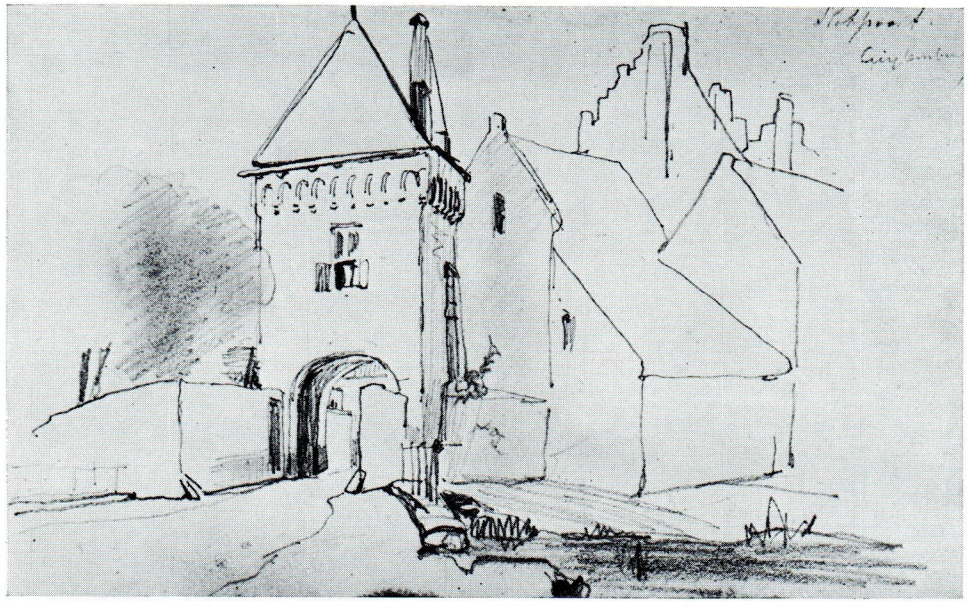

De Slotpoort te Culemborg vanuit het oosten. Potloodschets van J. Weissenbruch, 1848.

mannen van den graaf van Gelre in het gebied van Utrecht". Onze speurder heeft het uit het archief te Arnhem opgediept en alles doet ons geloven, dat de onvermoeide griffier der Staten wat te voorzichtig getast heeft in de rusteloos vlietende stroom des tijds. Is zijn taxatie XIII B/C, wij stellen de gebeurtenis zeker op ruim een kwart eeuw later: XIII D. Zelf zal de lezer zijn partij kunnen kiezen, voorgelicht door hetgeen hier volgt.

De rommelige opsomming is niets minder ergs dan een complete „renversement des alliances", naar toenmalige ruimtelijke proporties, waar eens een hele 18deeeuwse diplomatie over op haar achterste zolder zou te keer gaan binnen de grenzen van het toen mogelijk gewordene en waarlijk graaf Reinoud II heeft meer overhoop gehaald dan 400 jaren later was bereikt! „Isti" — zo vangt de redacteur langs zijn neus weg aan — „sunt homines fideles comitis Gelriae in territorio Traiectensi" (zie de vertaling van dit leenrechtelijk zinnetje door zijn uitgever, slechts enkele regels hoger). Wij bewegen een magneet boven het potje met pieren van allemaal „ijsermannen" en hebben geluk: „filii (de zoons) pincerne de Bosinchem" (de zoons van de Schenk van B.) klikken ertegen aan! Zo-zo manhafte Hubertus, hebben uw jongens trouwbreuk gepleegd, op vaders raad waarschijnlijk? Niet om zich te beroemen, maar op prijs gesteld worden ze, want zorgvuldig nader gecatologiseerd als „leenmannen met (stenen) huis, dat Vianen heet", akte, brave clericus, maar wij vrezen zeer, dat ge u vergist hebt met de naamval in hetgeen onmiddellijk volgt! Gij schrijft: „et de bonis, *de quibus* Hubertus habuit, donec moriebatur", wij opperen *quas* te lezen, omdat er dan heel begrijpelijk zal staan: „en de goederen, die Huibert (des Schenks vader) heeft gehad tot zijn overlijden". Dan immers blijkt Vianen een recente aanwinst te zijn, een *occupatie* van de jonge *Zweer Huibertszn.*, want de volgende Latijnse zin luidt in Nederlandse vertaling en is kennelijk als een inlichting voor de Gelderse graaf bedoeld: „Ik, broeder G. teken voor U aan, dat het huis Vianen, waar jonker Zweder op woont en dat hij kolossaal versterkt („multum fortem facit"; N.B. werkwoord in 't praesens, men is ermee doende!), het Uwe is en een *allodium"*. Onmiddellijk laat de Latijn schrijvende auteur hierop volgen: „Toen zijn vader (nog) leefde, gaf deze hem den burg („arca") ter bewoning met alles, wat door de (ring-) gracht omsloten is". Volgt alleen nog, alvorens deze appèllijst, overgenomen uit „register A", p. 9 abrupt eindigt: „En toen Steven stierf, heeft Huibert het Heer Zweder, zijn broer overgedragen, die vele goederen van de graaf van Gelre (in leen) heeft gehad".

Een stuk of vijftien Stichtse edelen zetten, als Sloet juist zou hebben gedateerd, circa 1250, hun landsvader in zijn nader dan de kazuifel, door over te lopen naar 's lands vijand Gelre. Waarlijk men droomt over de schouder van de Arnhemse kanselier te hebben mogen meelezen, terwijl hij zijn genadigen Here in kennis stelde van de offerte van een makelaar in vaste goederen, die zich G. tekent. Dit stoute stuk kan, naar het ons voorkomt, zich niet reeds hebben afgespeeld halverwege de 13de eeuw, toen bisschop Hendrik van Vianden nog leefde. Al werd ook zijn vrijheid van handelen belemmerd door het rampspoedige concordaat van Worms (1122) tussen keizer en paus, hij heeft het er nog zo slecht niet afgebracht. Hij stierf in 1267, en toen eerst werd de bisschoppelijke staat een onbestuurbaar pandemonium onder het wankele bewind van zijn opvolger Jan van Nassau, wel voorgedragen („electus"), nimmer benoemd; de aartsbisschop van Keulen maakte onoverwinnelijke bezwaren, de stad Utrecht erkende zijn gezag

van landsvorst niet; wel erkennen moeten wij waar zij bij hem de vanouds bekende aanleuning niet meer vonden, dat het voor ons geen wonder is, wanneer wij juist nu, in XIII-D dus, juist de energieksten uit de Stichtse adel heul zien zoeken bij naburige landsheerlijke concurrenten, de graven van Holland en van Gelre, die om strijd belust op expansie, naar punten van aangrijping hebben gezocht binnen de Stichtse machtssfeer.

Holland was de schier geniale empire-builder, in het formaat van zijn eeuw weliswaar. Floris V was vast voornemens van zijn landje een Zuiderzee-mogendheid te maken. Thans in de kracht van zijn leven, had hij als heel jong kind zijn ambitieuze vader Willem II zien sneuvelen bij een tuchtigings-veldtochtje tegen de Westfriezen. Hij had vergeefs getracht deze smaad te wreken, meteen toen hij was ontslagen uit de voogdij, maar begrepen het benoorden het IJ derhalve niet te moeten zoeken. Dan het zuidwaarts geprobeerd! Sluw ging hij intrigeren in de wilde partijstrijd der hoofdstad — och arme! — van de Stichtse „zieke man", stookte Amstel en Woerden, twee der machtigste ministerialen, op tegen hun rechtmatige heer, kocht Naerdinkland van de abdisse van Elten en bereikte wat hij zich had voorgesteld, maar niet eer dan in 1298, toen hij alle werktuigen meedogenloos had kleingemaakt en de gruwelijk bedrogen edelen hun wraak hadden gevonden door hem af te maken, bij gelegenheid van een mislukte poging hem te „kidnappen", toen hij van zijn triomf genoot op dat, met zoveel inspanning in handen gekregen Muiderslot. Voor zijn opvolgers, uit „het Henegouwse Huis" had de vasthoudende politicus het bed gespreid. Voor hemzelf was niets weggelegd dan te rusten in het kille graf.

Gelre had ondertussen geopereerd op de zuidelijke grenzen van het belaagde Sticht, wel van geluk mogen spreken dat de geduchte Floris op het terrein van zijn acties de handen zo overvol had. Aldus konden de zaken met de van Bosinchems onverhinderd doorgang vinden. Waar het in bestond en hoe bedrijvig deze zelf waren, zullen wij weldra zien. Eerst wat meer opmerkenswaardigs omtrent de deserteurs van no. 725: hun Stichtse complicen. Twee daarvan maken het het bontst van al. Zij dienen zich aan als „villici", d.w.z. wereldlijke, even goed als de horige bewerkers-bewoners van geestelijke goederen-complexen, er aan verbonden als beheerders. Wat brengen zij mee om voor de Graaf-verleider van waarde te zijn? Dit geestelijke, dus *andermans goed* zelf, als ware het het hunne! Zo scherp als wij, zullen zij het zich (waarschijnlijk) niet hebben gerealiseerd, dat dit, gesproken in moderne terminologie, een soort verduistering was, nog wel in dienstbetrekking gepleegd. Begrijpelijk is het intussen wel, hoe zij zover zijn ontspoord: Van ouder op ouder hadden zij mede er op wonend, in vredestijd „den Hof" beheerd, zich er zelf naar geheten „Heren van Zus-en-zo" — dit hele, te voorspoedig uitgedijde artikel lang, hebben wij een voorbeeld ervan voor ogen gehad —; zij waren de betrekking gaan „voelen" als *eigendom* (dominus-dominium), behoudens hun verplichting stipt te zorgen, dat zijn deel der vruchten ('t zij in natura naar overoud „herkomen", 't zij „burgerlijke", d.w.z. geld) die „anderman" in handen kwamen. Vroeger was deze er alleen voor controle-tochten wel eens komen kijken. Nu tegenwoordig het reizen levensgevaarlijk was geworden, Gode geklaagd mocht het heten, zag men er hem helemaal niet meer: beperkte hij zich tot het opeten. En zich kwaad maken, als een ander, toch ook maar een sterfelijk mens, geen gat zag om door te kruipen, ten einde ze af te leveren.

Misschien heeft de modern afgeëxerceerde jurist zich wel moeten aanwennen dermate specieus te „onderscheiden", dat hij zich met kruipen in eens middeleeuwer huid ten enenmale onmogelijk heeft gemaakt. Hoe dit ook zij, het blijft een kromme stand van zaken, waarop dit stukje ons een blik vergunt. De overigens genoemden snijden leenrechtelijke banden door, wat minder ongewoon is, doch als massale trouwopzegging toch altijd nog opzienbarend genoeg. Soms zij hun vazallen-geweten er mede te sussen, dat zij alleen met *eigengemaakt* goed, een ontginning aan de haal gaan. De reidans der Huiberts en Johannen zou zo zeer vlees van ons vlees zijn geworden, dat zij generlei toelichting meer verdiende, hadde Johans vader Huibert, die zich voorstelt als wijlen Huberti pincernae zoon, doch zelf geen „Schenke" meer blijkt te zijn (!), in 1273 niet voor een staaltje gezorgd, dat de 20ste-eeuwse jurist in zijn baard zou doen mompelen: „zijn inzicht heb ik toch waarlijk onderschat!" Al zal dit wel blijken nogal ongemotiveerd zelfverwijt te zijn.

Op 3 juni van dit jaar om goed te onthouden, zorgt deze wereldwijze man voor een brief, waarbij hij . . . de hele curtis (d.i. hof) Beusichem voor 15 jaar *pacht* van het kapittel van St. Jan! Een volstrekte denaturatie; kunnen zij hem ineens geen „ontvreemding" meer verwijten en toch krijgt hij zijn zin: van die hulpeloze bisschop, wiens juristen aan de redactie helpen zoveel zij maar kunnen, maakt hij zich los! Als het hem lust op iemand anders te gaan vertrouwen dan op zichzelf, met zijn eigen schrander inzicht in zaken alleen, het staat hem nu *vrij dit inzicht te verhuren aan Gelres graaf,* mits hij slechts zorgt, de Utrechtse getabberde prompt de pachtsom te komen voldoen! De juiste keuze van de rechtsvorm, een voor zijn dagen *hypermoderne* (!), werkt weer eens wonderen.

't Is een omstandig stuk geworden, zorgvuldig ontworpen door een bekwaam latinist: een complete goederen-inventaris, met vermelding van alle grootten en alle belendingen der percelen, die een huidige kandidaat-notaris niet zou kunnen verbeteren, waar de Schijver zich voor naar Beusichem zou willen laten rijden; om hem te vergelijken met het kadaster. Het is gekopiëerd in het beroemde „liber rubeus", dat ons bewaard is ge-

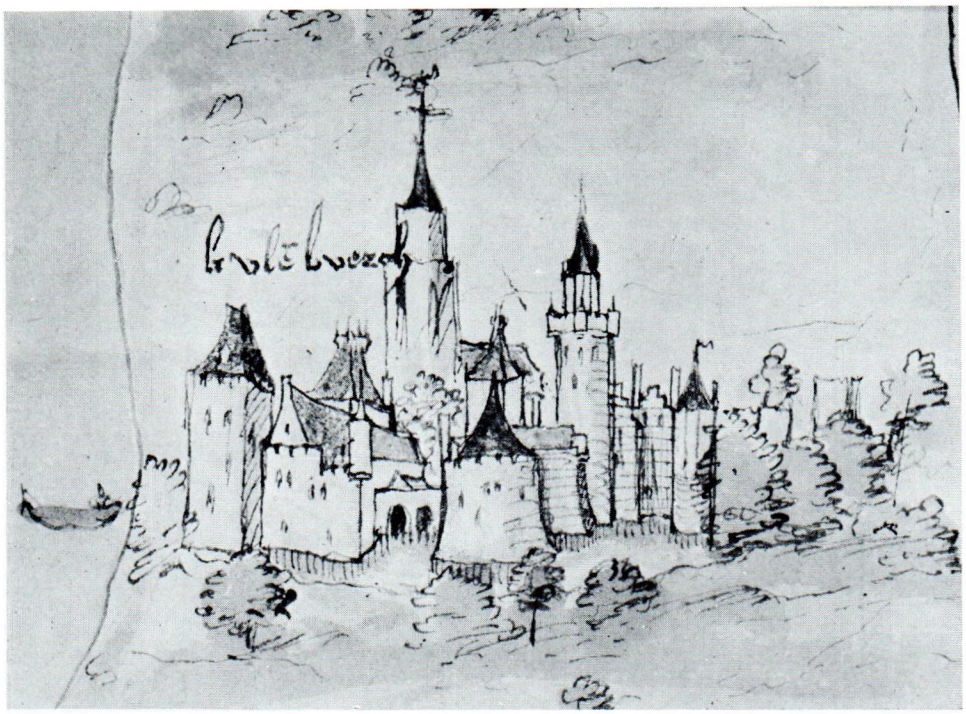

Kasteel Culemborg met op de achtergrond de toren van de St.-Barbarakerk. 1528.

bleven dus misschien bedoeld als een voorbeeld (pag 11 e.v.) mogelijk van Hugo Wstinc's eigen hand. Het hele schijnmirakel moet haast wel zijn, dat een loze vos, een in zijn vuist lachende Huib, zich erin heeft mogen verheugen, de hele bisschoppelijke kanselarij te zetten naar zijn hand. Elect Jans zegel heeft aan dit vel perkament gebundeld, met die van het dom-kapittel, van Oud-Munster, van St.-Pieter en St.-Marie, met die van deken en kapittel van St.-Jan, apart vermeld als weder-partij. De huurprijs staat erin: 100 pond Utrechts jaarlijks in 3 termijnen te voldoen, de laatste met de ene schrikkelgulden verhoogd. Wat bedongen is, leest men erin, indien de toen nog zo springlevend bij de pinken zijnde auctor intellectualis mocht komen te overlijden binnen de 15 jaar: een zijner kinderen volgt op, in serie, met de oudste zoon te beginnen, dochters achteraan. Zou geen enkel kind overleven, zijn broer Dirk, Slinter bijgenaamd, zal aan de beurt zijn. Nog veel meer volgt, zelfs dat in gebrekestelling bij wanbetaling onnodig zal zijn, want het enkele verloop van de termijn is genoeg. Hubertus heeft dure eden gezworen, hand aan de relieken van St.-Jan. Percelen, die de Heer van Buren heeft liggen onder Beusichem, zijn ordelijk omschreven en uitgezonderd. Kortom, een boer-en-edelman, een analfabeet, die anderen voor zich moet laten zegelen, omdat hij zelf er geen heeft, blijkt het hele hoge kerkelijke gezelschap naar zijn pijpen te hebben leren dansen, omdat .... honderd pond in 't handje en daarmee van alle zorgen af, hen in al wat hij in zijn schild voerde blindelings hebben doen bewilligen. Hoeden af voor deze zakenman. Willem Snickerieme croit s'y connaître, een „nieuwe" schuift zich over een oude bedeling; de Geldwirtschaft breekt aan. Borgen onder beding van leistinge stelt Huibert trouwens bovendien. *Luisteren! Wie?* Steven van Zuilen, Sweer van Abkoude, Sweder van Bosinchem, Arnold van Amstel, Hendrik van Loenersloot, Gijs van Ruwiel, Wouter van Zoelen en Willem van Rijswijk, stuk voor stuk *ridders.*

Weet ge de gaten, waar zij zich naar noemen, te liggen op de kaart? Allemaal Nederstichtse *ministerialen.* Allemaal lagere landadel, allemaal vermaagschapt door zorgvuldig beraamde huwelijken; tweemaal zoveel handen als ge namen telt, op een buik. Reeds ettelijke malen zijt ge lijstjes gelijk dit tegengekomen in ons opstel; telkens wanneer u dit overkwam, hebt ge een ogenblik verkeerd met *de magen* van onze Jonker Jan Huibertsz van Bosinchem, die er zelf een is uit deze, onverbrekelijk met elkaar verklitte *clan.* Zonder rijp beraad met hunne „Magen ende myner Vrinden", verzet dit volkje geen voet. 't Is waarachtig geen smoesje, waarmee zijn handvest aanheft. Wie niet begrijpt wat er toch steekt achter die eeuwig in de consideransen op de proppen gebrachte „magen", begrijpt de alfa van de middeleeuwse wereldbeschouwing niet en zal zeker haar omega nooit bereiken. De middeleeuwer was veel minder gereglementeerd en daardoor beschermd, ten koste van onze boeien (!), dan wij. Hij moest op hechte bindingen kunnen bouwen, binnen een kleine selecte kring, van elkanders hou-en-trouwe gelijken. Voor individualisten was zijn wereld nog niet *veilig* genoeg. Hetgeen hem toch weer hoegenaamd geen beletsel was, te vechten, op leven en dood, met een zijner „magen"! Dan immers splitste zich het gezelschap, in minder of meer vurige voor- en tegenstanders, strekten zich de reperkussies van

Memorietafel, voorstellende Elisabeth van Culemborg met haar echtgenoten Johan van Luxemburg en Anthonis van Lalaing, omstreeks 1530. *(Elisabeth Weeshuis Culemborg)*

de onmin, aan huidige maatstaven getoetst, meermalen verwonderlijk ver. Alleen wee degene die geïsoleerd kwam te staan! Jan de Elect is eraan ten gronde gegaan, een bedenkelijk groot deel van de oude Stichtse invloed met zich sleurend in het verderf. De Bosinchems hebben het erop gewaagd, zijn beklagelijk lot te zullen delen, maar 't is beter voor hen afgelopen.

Schrijver dezes bedreigt het, dat een redacteur ergens een rode streep door zijn kopij trekt en daaronder schrijft, in dezelfde noodkleur: „Wordt vervolgd". Het zij zo! Niets belet een penvoerder het „vervolgen", zij het dan een keer voor zichzelf alleen. Dan, om mee te beginnen of hier voorlopig te eindigen, de opmerking, dat Beltjes, toen wij gezamenlijk de laatste Vrouwe herdachten uit de middeleeuwse dynastie, uit de hoogte van St. Barbara's kansel terecht heeft gezegd: „Zijn Heren hebben Culemborg gemaakt, Elisabeth heeft het *afgemaakt*". Wij zijn — te lang meent men — met niet anders doende geweest dan het afmalen van de Eerste Heer op een andere gedenkdag, onverschillig tegenover de vraag, of wij Huibert, dan wel Johan, als zodanig hebben te eren? *Samen* immers hebben zij Culemborg gegrondvest, vader en zoon, want te zwaar, te langdurig was de taak, om te worden volbracht door één mens, in één kortstondig mensenleven. Dan legde uiteraard, naar 's werelds beloop, de vader een eigenlijke grondslag, moest het voor zijn zoon zijn weggelegd, de kroon op het werk te zetten, althans een eerste mijlpaal te grondvesten en terecht verdient ook dit een viering. Dat het Voet en Mr. Nicolaas Bosch geliefd heeft onzen „cnape" Tweeden te nummeren, zij gaarne te hunner prudentie gelaten; hij bood zijn grote feestgave der Poorterije aan op de morgen bij uitnemendheid der blijde verrassingen, Sint Nicolaasdag 1318. Eerst toen moet „ons lief jonchere" hebben vertrouwd voorlopig althans „boven Jan" te zijn.

De minder fortuinlijke schrijver is nog bezig te verhalen, hoe alles in zijn werk is gegaan. Aan hem dan de hope, eerlang en naar pennelikkers wijs, dit geschriftje „af" te mogen „maken".

1 Voorrede van Voet.
2 Terentius Maurus (Larousse „locutions").
3 De Heer Den Hoed zal ze elders in dit nummer voor U bespreken!
4 Te Culemborg moet een wapensmid gevestigd zijn geweest, aan de Varkensmarkt (westzijde), waar een oud geveltje sma-

keloos is herbouwd na een brand omstreeks 1900, maar het antieke, zij het toen geverfde, poppetje van de middeleeuwse beelddrager is uit het puin gered en staat weer op zijn plaats! Onderschrift IN DEN YSERMAN; naar maat, want confectie kochten de dragers niet.

5 Wil men het zo zien, en waarom zou men 't nalaten? Krachtens zijn stand, matigde Heer Jan zich iets aan, m.a.w. was riddermatige geboorte een voorrecht van betekenis in een wat van zijn ankers geslagen tijdsgewricht, maar alleen voor de ertegen opgewassenen. Bewijs uit het ongerijmde levert ons de hoge zeldzaamheid van een slagen zich in te dringen in deze adelstand door lieden van lagere komaf. Men nam schriftelijk nota van zulk een succes. Bij Neerlands laatste onderhoudende historieschrijver leze men daar het leven van Willem Snickerieme op na, bastaard van Duvenvoorde, geslaagd fortuinzoeker, dank zij „een buitengewone gave om met zulke bewegelijke zaken als geld en vorstengunst om te gaan".

6 Soms wil het ons, die aan het metrieke stelsel gewend zijn, voorkomen dat de middeleeuwers hebben kunnen rekenen met even zovele „voeten" en „roeden" als er landmeters hebben geleefd, die hun individuele schoenzolen, of dit vanzelf sprak, lustig hebben afgekeept op een essenhouten lat, weleens slechts 10, ook wel tot 14 toe, alnaargelang de lengte van de stok was uitgevallen. Bij aannemingen e.d. is menigmaal vinnig geruzied over steevast vergissingen hetende „te minnen", d.w.z. bij geschillen over „naar zich toe meten" door de dwalers. Dat niet iedere controle eindigde in gekijf, kan alleen te danken zijn aan de *hokvastheid* der werkers: wie gewoon was te rekenen in Rijnlandse, Amsterdamse, Kuilenburgse etc. eenheden overschreed te zelden de, toch zo enge, territoriale grenzen om dikwijls in moeilijkheden te verzeilen.

7 L. A. J. W. Baron Sloet, Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen, Nijhoff - Den Haag 1872/6, No. 249, 1129.

8 P. J. W. Beltjes, Het Kerkhof van Paveie, in Bijdr. en Meded. Gelre, deel L 1, b. 149-152.

9 Schetsen uit de Middeleeuwen door S. Muller Fz. Nieuwe bundel, inhoud: Een huishouden zonder geld (benevens 10 andere opstellen), Van Looy 1914.

10 Nederlands „zonnewende", 21 Juni in waarheid, datum waarop de zon het hoogst aan den hemel klimt.

11 B. H. Slicher van Bath, De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850) - Vide inzonderheid bladz. 71 tot 80. Aula reeks.

12 „Toepaden"; men vindt ze nog wel aangeduid op ietwat bedaagde drukken der kaartbladen 1:25.000, No. 507: Buurmalsen met name, door ijle streepjes-lijnen. Op blad Culemborg, No. 486, b.v. dat „Huppelpad", benaamd naar de „montagne-Russe", dwars over Slichers vroeg-middeleeuws akkerprofiel. Een ander (bl. Buurmalsen), leidend over een waterdoorlaat onder de spoorlijn Utrecht-den Bosch door over „de Melkbrug". Het komt van de Culemborgse Zandpoort, is daar echter reeds lang zoekgemaakt en is toch nog de kortste route naar de naweiden op de komgronden in het lange „veld" polderblokken 't Vretstrooi, Kort en Lang Avantuur en dito De Hoeven. Eén was de enige toegang over land, van den Rietveldenweg af, waar een eendenkooi, halverwege de Achtersteeg, op Paveien.

13 Weer zo'n woord-gebruik, dat aan leken moeilijkheden in hun weg legt. Van „zee"-oceaan of wat daarop lijkt, kan hier uiteraard geen sprake zijn; versta dan „zijdijk", ook wel „zijdewind" of „-wende", afgekort „zeeg", aanduiding van die kaden, welke voormalige Gelderse dorpspolders vrijwaren tegen het binnendringen in hun verzorgings-gebied van „vreemd" water-bezwaar, van andermans hetzij regen, hetzij „kwelwater", oprijzend uit de bodem onder de druk van hoog „opperwater", dat voorbijstroomt aan de buitenzijde der „ban-

Gouden gedenkpenning, aangeboden door de stad Culemborg aan prins Willem IV van Oranje bij diens inhuldiging als graaf van Culemborg, 1748.

dijken". Eigen neerslag en „kwel" kunnen de beheerders trachten baas te blijven, laten zij zich door buren inunderen, dan leggen zij onvermijdelijk het loodje. Van de totale hoeveelheid kwelwater, onder de rivier-bedijking door en ook er dwarsdoorheen, wanneer het peil verschil tussen buiten en binnen groot is, heeft de leek niet de flauwste benul. Voor uitgebreider inlichting, A. A. Beekman, Het dijk- en waterschaps-recht in Nederland in voce de binnen aanhalingstekens gezette termen.

In *casu,* er loopt *tegenwoordig* — wie voor historische groei geen oog heeft, door studie gescherpt, is voor een lectuur als deze niet in de wieg gelegd! — een zuidwaarts gerichte waterafvoer, bekend als de Kuilenburgse Meer, van de voormalige Zandpoort aldaar naar de Nieuwbrug in Koning Willem den Eerster straat weg Utrecht-den Bosch. Het is van oorsprong een natuurlijk stroompje, door mensenhand tussen twee zijdewinden besloten en dient voor het transport van te overvloedig hemel- en kwelwater, afkomstig van Beusichem (oostelijk) en Culemborg (westelijk) grondgebied. Aan die Nieuwbrug valt het in de *Bisschopsgraaf,* waar mensenwerk derhalve, weer

voorzien van zijn paar zeedijken, die oost-west stroomt tussen voorm. dorpspolder Buurmalsen (ten zuiden) en voorm. polderdistrict Culemborg (ten noorden), plotseling zuidwaarts knikt op een plaats, bekend als 't IJzeren Veulen, om de Linge te gaan ontmoeten aan de Neust, d.i. „den Oest of Oost", d.w.z. oostelijkste punt van Mariënwaards ontgonnen klooster-domein. Kijk nu echter duchtig uit uw ogen aan 't IJzeren Veulen: de uit het oosten komende afvoer slaat af, maar uit het westen dient zich eveneens nattigheid aan, die evenzeer plotseling zuidwaarts omknikte en... om nu toch vooral het in elkaar samenstromen van over en weer vreemd water te voorkomen, hebben de vaderen, de moeite niet geschuwd, over een strekkende lengte van circa 3 1/4 km., een soort derde zijdewende aan te leggen en eeuwenlang deugdelijk te onderhouden tussen (ten oosten) de wateren van Trichts-Buurmalsense en Beusichs-Zoelmondse, alsmede Culemborgse („boven de stadse") herkomst (ten westen): geleid door twee krampachtig parallelle watergangen, niets ze scheidend dan dit dammetje. Tussen-stadium der wind-bemaling overgeslagen om het niet nog ingewikkelder te maken, aan de mondingen (meervoud!) bouwde de 19de eeuw — N.B. wij komen erop in een context, aan de 13de gewijd! — een tweetal (stoom)gemaaltjes, de Siamese tweelingen gelijk!

Wie dit toch eens wil gaan bekijken, tussen „den Appeldijk" en noordelijke bewaker van de Linge en dat geharnaste veulen, doe het te voet, heeft hij daartoe moeds genoeg en een broer dood aan anderhalf uur gaans op vetlaarzen, desnoods per fiets, maar dan s.v.p. het bijgeloof afzweren, dat men kopje-onder de wetering induikt, wanneer het achterwiel in de modder doorslaat. 't Is vuige laster van onvoldoend bedrevenen in klei-rijden; zet één voet in 't gras, til dat rad op 't droge en vervolg de weg. Let erop onderweg, hoe zorgvuldig doorlopend de abdij gedekt is tegen overlast door vreemd water en geef ten slotte de mogelijkheid toe, dat nog wel vóór 1300, Heer Abt op het vinketouw gezeten zou kunnen hebben, daar aan, 't IJ.V., aan de overkant weliswaar, op zijn (noordel.) achter-zijdewind. Daarover, in de tekst, spoedig meer. Intussen heeft een schrijver andere zorgen: zijn teamgenoten hebben sterk bij hem aangedrongen op voetnoten, want deze alleen maken een artikel „wetenschappelijk"! Hun vermaan is aan dovemansdeur niet gesproken, maar 's lezers vraag op hem afziende komen, welke zin moge schuilgaan achter de benaming van dit potsierlijke metalen hobbelpaard, beangstigd hem de twijfel, of noeten op noten pennen, noten in de tweede graad, de geleerde past? Immers hem jeukt de opmerkingen ander ook verdwenen specimen van het onverklaarbare ras te zijn tegengekomen, onder Tielerwaard, in een identieke entourage van waterganger-verstregeling en toen heeft een gelukkige inval zijnerzijds den volksmond hulde gebracht, den authentieken, die tabak pruimt en metaforen spreekt, zo sprankelend van leven, dat zij geletterden niet voor de geest komen. Wie in de functies van vaar- en moerschroeven gelijkenissen bespeurt, door gekuister geesten bij zichzelf taboe verklaard en in de gesloten emmerketting ener baggermachine aanleiding vindt hem Jacobsladder te heten, kan door de open verlatenheid zwervend van ons boomloos polderland, met geen ander gezelschap dan zichzelf, hard-op de vraag hebben opgeworpen, toen hij, op kwartieren afstand, een gevaarte zag staan — 't leek een lijf, maar 't was een windas, op vier hoge, lichtelijk gespreide stijve benen; uit de gietrij, naar later zou blijken, 't droeg fier een hoofd, dat zich als tandwiel en zwengel ontpoppen zou: „Waarom, voor den drommel, blijft dat jonge paard daar zo stokstijf staan?" Men geeft zich zulke raadsels hardop te raden, want het wordt een aanwendsel van iedereen, die veel alleen is, zijn intiemste roerselen met luider stem te luchten, omdat er geen sterveling is, die luistert en je wilt eens een menselijke stem horen.. „Waarom?" en hij blijft vragen en turen bij 't naderen. Tot het problema barst als een zeepbel, in een schaterlach: „'t Is een „zeren Veulen!" En tot zelfverdediging laat hij erop volgen: „rijkelijk groot, maar wie kan dat schatten en erop lijken doet-ie." Ongecompliceerde naturen houden vergissingen als deze niet geheim, hebben er pret om in gezelschap. Zij worden vak-jargon en gaan, met het bespotnaamde toestel, eerst op de schroothoop, nadat de techniek iets doeltreffenders heeft bedacht.

Wat betekent „meer"? De term komt overal voor, meestal gekoppeld aan een plaatsbepaling, b.v. Kooise (lees Acquose) Meer, eenmaal absoluut: „'t Mêr, ergens in de as van Tielerwaard. 't Is zoekgemaakt door den gevaarlijksten antiek-vernieler van allen, den grote-verkeerswegen-aanleggenden, onbebouwde tracée's minnenden Rijks Waterstaat, die daar nog trots op is ook; evenals zijn kompanen, de ruilverkavelende Nederl. Heide-Maatschap- en Grontmijen. Zo verscheiden de naams-variaties, zo alom eender de functie: van oorsprong, natuurlijke veen-waterloopjes, dienstbaar gemaakt aan de drooglegging van moeraslanden, door ze op te sluiten tussen zijdewinden, soms hun namen verwisselend met het banale „wetering". Zij zijn ontelbaar, o.a. omdat zij onherkenbaar zijn gemaakt door de strakke bekading. Aldus b.v. de Asser Wetering onder Buurmalsen, bij wijze van grens-geval tevens, want steeds zijn zij hoekiger en rechter de transformatie teboven gekomen, omdat de rechte lijn van punt tot punt gemeten, korter is dan de gebogenen, de meander.

Wat deze, tot een opstelletje-apart uitgedijde, voetnoot beoogt u in te peperen, is de overtuiging, dat de schrijver u, wel verre van een uitzonderings-etalage, dan regel voor ogen heeft gesteld, toegepast bij de moeizame ontginning, met geen geraffineerder technische middelen dan de landroede en de spa, van „palus" tot „slagen-landschap"; het (of de) Meer is geregulariseerd moeras; zelfs de benamingen zijn taalkundig verwant! Hoe zou zij anders kunnen uitvallen, deze proef op de som? Zou u dit nóg kwalijk te geloven vallen, heel de Lingen, van kort boven Kesteren tot den Doornenburg toe — de volksmond kende haar bij geen andere naam dan „Landweteringen" is, tot de laatste normalisering tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, tientallen kilometers lang dubbel-watergangen à la Bisschopsgraaf geweest. Evenals deze grave, was dit opperfenomeen van technische delicatesse; vanzelf mag men constateren te zoeken, in het hart der onbereikbaarheid met moderne middelen van transport; Rijnwetering was de noordelijkste der gezusteren geheten, de Waalwetering stroomde, „bandjirde", zei eens een geschrokken diensthoofd met tropenervaring, bezuiden het dan ook al lang doorgebroken tussendammetje.

En nu pakken wij ijlings de pols. Om ons zwevend te laten overzwieren naar de grotere letter van de tekst om daarin ons te vermeien in de geologische excursie, de lezer in het vooruitzicht gesteld.

14 Slicher van Bath (zie noot 17). O.a.; wij bewegen ons hier met hem tussen de 8ste en 10de eeuw.

15 „Souden eens te samen sitten den Heer van *Voorn* ende den Heer van *Hoorn,* doe seyde den Heraut van wapenen: *Hoorn, Voorn, Arckel ende Putten, Ghy Heeren gaat sitten,* dat hem syn leven costen".

Arme aandiener der visites! Schrijver dezes is milder zeden diep erkentelijk, dat geen burgervader zich, in onze dagen nog geautoriseerd oordeelt tot zulk een kop kleiner makend reageren op te vrijmoedig rijmelende kamerbewaarders. Bron: Suederi de Culenburch, EX DYNASTIS DE CULENBURCH ORIGINES, in het Latijn vertaald en ingeleid door Antonius Matthaeus, Tom. III, pag. 589 seq. in Veteris aevi ANALECTA, Hagae - Comitum apud G. Block, 1738.

16 Sloet, o.c. no. 427.

17 Gosses o.c. LXXXV.

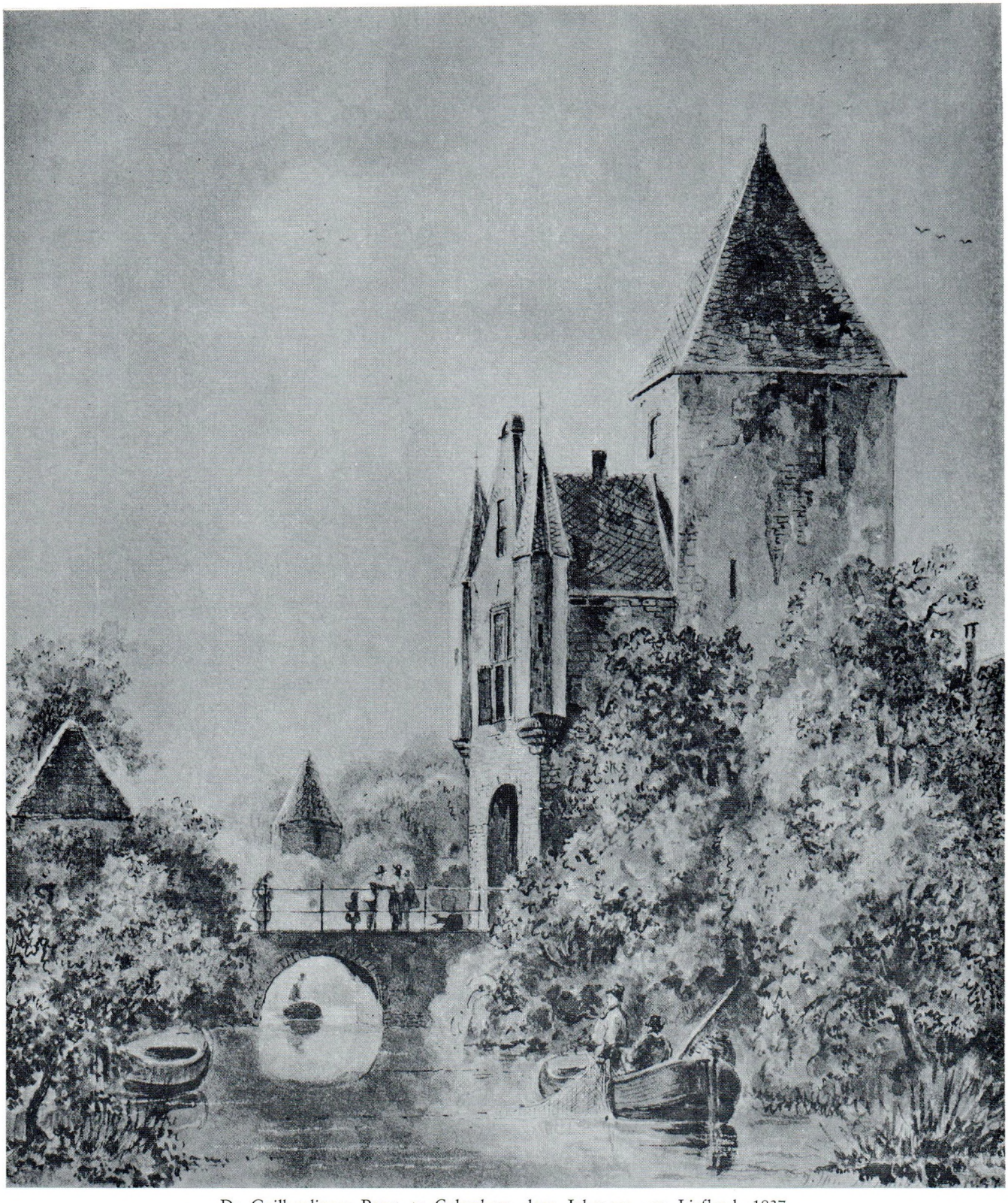

De Goilberdinger Poort te Culemborg door Johannes van Liefland, 1837.

PROF. DR. O. J. DE JONG

Culemborg voor vier eeuwen

Een buitenstaander vindt dat alle riviersteden op elkaar lijken: Gorinchem en Tiel, Zaltbommel en Culemborg. Vaak worden ze met elkaar verward. In hun aanleg laten ze allemaal zien dat ze uit de middeleeuwen stammen. Hun openbare gebouwen en kerken spreken van een rijk verleden. Nu breiden ze zich uit met industrieterreinen en forenzenwijken. Aan enkele fabrieksnamen ontlenen ze thans hun bekendheid.

Wie ze eenmaal heeft bezocht, zal ze niet meer met elkaar verwarren. Want ze hebben een duidelijk verschillend stadsbeeld. Ook de samenstelling van de bevolking is in geen twee plaatsen dezelfde. Culemborg vormt in godsdienstig opzicht een uitzondering. Naar verhouding is daar een veel grotere rooms-katholieke groep dan in de andere riviersteden. Tussen de vele torens die het silhouet van de oude stadskern bepalen, valt een zwaar negentiende-eeuws bouwwerk op: het studiecentrum, vroeger het aartsbisschoppelijk seminarie. Aan de hoofdstraten kan men uit diezelfde eeuw een paar eenvoudige kerkgebouwtjes ontdekken: een oudkatholiek en een luthers. Die zouden er in de vorige eeuw niet zijn gebouwd als hier zich al niet eerder een gemeente of statie had gevormd. De situatie van voor vierhonderd jaar is beslissend geweest voor hun aanwezigheid nu.

Voor vierhonderd jaar — dat is het begin van de Tachtigjarige Oorlog, die de Nederlanden van elkaar scheidde en een diepe religieuze kloof in onze gewesten schiep. Culemborg was toen onafhankelijk. Stad en omliggend gebied waren geregeerd geweest door een geslacht dat hier, juist tussen de Hollandse kuststreek en het Gelderse binnenland, zijn zelfstandigheid had weten te bewaren. De dochter van de laatste heer, Elisabeth (1475—1555) stond in aanzien aan het hof van Karel de Vijfde. Haar man, Antoine de Lalaing, was stadhouder van de keizer in Holland en bracht daar de strenge plakkaten tegen de „nieuwe leer" ten uitvoer. In Culemborg zelf, dat toen een periode van bloei doormaakte waarvan nog het stadhuis, de tegenoverliggende poort en gedeelten van de grootste parochiekerk getuigen, bleef het rustig.

Na de dood van Lalaing in 1540 verbleef zijn weduwe voornamelijk op het voorvaderlijk slot. In 1541 werd Koenraet Jansz wegens ketterij gevangen en onthoofd. Hij hoorde vermoedelijk bij de Wederdopers. Daarna merkte men hier van godsdienstige onrust weer niets. De geestelijkheid kreeg contact met de pas opgerichte orde der Jezuïeten en hun vestiging te Leuven. In 1555 heeft een Jezuïet maandenlang te Culemborg gewerkt. Door zijn prediking nam het aantal communicanten sterk toe en ging de bevolking geld bijeen brengen om een sacramentskapel bij de parochiekerk te laten bouwen. Toen vrouwe Elisabeth stierf en uit haar nalatenschap een weeshuis werd gesticht, gaf deze Jezuïet waardevolle aanwijzingen voor de inrichting.

Het huwelijk van Antoine en Elisabeth was kinderloos

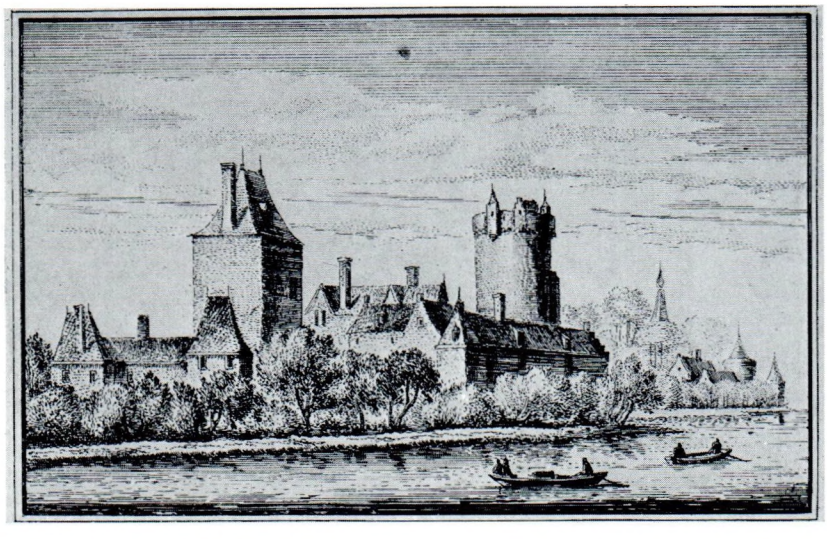

Het Kasteel van Culemborg door A. Rademaker naar de toestand in 1620.

Altaarluikjes met voorstellingen van Johan van Luxemburg en Anthonis van Lailang met Culemborgse weesjongens, en van Elisabeth van Culemborg met Culemborgse weesmeisjes, 1560. *(Elisabeth Weeshuis, Culemborg)*

gebleven. Een kleinzoon van haar zuster erfde Culemborg: Floris van Pallandt. Karel V had vlak voor zijn afstand Culemborg tot een graafschap verheven. De nieuwe graaf vertoefde veel te Brussel. Daar kon hij ook zijn „buurman" Brederode van Vianen aantreffen die net zo'n zelfstandig gebiedje regeerde als hij. Graaf Floris handhaafde aanvankelijk de plakkaten met strengheid. In 1557 werden tweemaal verzamelingen van ketterse boeken in beslag genomen: bijbels uit Emden, liederenboeken, geschriften van Luther, Calvijn en van Wederdopers. Een paar jaar later raakte een doopsgezinde, Cornelis Aertsz de Man, gevangen. Uit de stukken van zijn proces krijgen we de indruk dat hij zich soms zeer overspannen heeft uitgelaten — misschien een gevolg van de langdurige gevangenschap? Toen hij in 1562 werd verbrand hielden zijn geestverwanten hem voor een martelaar. Een ontroerend lied over zijn dood bleef bewaard.

Nadat de graaf in 1564 gehuwd was met een lutherse gravin uit Duitsland ging hij zich net als zijn standgenoten te Brussel meer met politiek en met godsdienstkwesties bemoeien. In zijn paleis te Brussel werd het 'verbond der edelen' gesloten. Deze edelen verlangden o.a. verzachting van de plakkaten. Nu werd Culemborg veilig voor aanhangers van de Reformatie. Ondanks verzet van de rooms-katholieke inwoners liet de graaf op zijn kasteel protestantse predikanten voorgaan. Dit leidde tot grote toeloop uit de omliggende streken, vooral uit Utrecht. In het kasteel waren enkele vertrekken verbouwd tot een soort kerkzaal. Hier werden sedert eind mei 1566 de diensten gehouden. Natuurlijk gingen deze predikers ook elders hagepreken houden. Gerardus, misschien van afkomst een schoenmaker uit het Kleefse, heeft later in de ballingschap zich ingespannen voor de kerkelijke organisatie van de uitgewekenen op vergaderingen te Wezel en te Emden en is in 1573 predikant te Zierikzee geworden. Jacobus Michaëlis, die al in Londen en in het Rijnland had gewerkt en in 1566 van Culemborg naar Den Bosch en Eindhoven trok, werd later bekend als predikant te Dordrecht; Willem

Floris II van Pallandt, tweede graaf van Culemborg. Kopergravure, 1627.

van Oranje kwam in maart 1574 bij hem aan het Avondmaal. Rudolf van Velt kreeg betekenis als predikant van Gorinchem na 1573 en verleende in die functie opnieuw hulp aan Culemborg en ook aan IJsselstein. Van de reformatorische prediking te Culemborg in 1566 bezitten we ooggetuigenverklaringen.

Hoewel in augustus 1566 een zevental Culemborgers in Utrecht meedeed aan de Beeldenstorm, leek het er op dat deze onrust aan Culemborg zelf voorbij zou gaan. De graaf stond op 1 september de gasthuiskapel af voor diensten „conformelick den Woorde Godes ende der Reformatie, begrepen in der confessie van Augsborch". In het Duitse rijk genoten de belijders van de lutherse confessie van Augsburg sedert 1555 enige vrijheid van staatswege en graaf Floris die net als Willem van Oranje goed met die Duitse toestanden op de hoogte was, wilde nu de Culemborgse Calvinisten onder de dekmantel van die lutherse belijdenis dezelfde vrijheid toestaan. Dat het geen Luthersen waren, bleek twee weken later: toen was de graaf zelf aanwezig bij de Beeldenstorm die door 34 ingezetenen in zijn stad op touw werd gezet. Na de storm verbood hij de rooms-katholieke diensten, liet hij de parochiekerk van binnen witten en alle ramen waarop heiligen waren afgebeeld, vervangen. Maar spoedig moest de graaf de wijk nemen naar Duitsland. Meer dan vijftig ingezetenen vertrokken eveneens. Slechts twee beeldbrekers waren zo onvoorzichtig te blijven en werden gevangen op last van Alva. De ene stierf in de gevangenis, de andere werd in 1569 onthoofd. De Spaanse landvoogd had de indruk dat de rooms-katholieke geestelijkheid van Culemborg door allerlei tekortkomingen aanleiding had gegeven tot de onlusten van 1566 en liet in 1570 een nauwkeurig onderzoek instellen. Van ketterij bleek geen sprake, wel van nalatigheid en van onderlinge geschillen.

Tijdens de strijd om Holland sedert 1572 lag een Spaans garnizoen op het kasteel. Pas in januari 1577 kon de graaf terugkeren, toen Noord en Zuid het bij de Pacificatie van Gent eens waren geworden over vertrek der Spaanse troepen. Andere ballingen keerden eveneens terug. Spoedig laaide de strijd weer op. Daarin vond de graaf aanleiding, in de zomer van 1578 de geestelijkheid uit de parochiekerk te verdrijven. Wanneer zij zich van de uitoefening van hun taak onthielden, werden zij verder ongemoeid gelaten. Rudolf van Velt, thans te Gorinchem en Johannes Leo, van Culemborg afkomstig en thans predikant te Zaltbommel, hielpen de graaf bij zijn reformatiepogingen. Als vaste predikant kwam Jacobus Postelius uit Keulen. Even leek het alsof hier met even grote strengheid tegen de Rooms-Katholieken zou worden opgetreden als in de grote omliggende gewesten. Maar de graaf werd spoedig door andere zaken in beslag genomen. Wel vaardigde hij dezelfde besluiten uit als de Staten van Holland, Utrecht of Gelderland, zoals een beslist verbod in 1586 van katholieke diensten. Maar in het verborgene zette een priester zijn arbeid voort met medeweten van de naaste omgeving van de graaf. En toen de heerser stierf in 1598 en werd opgevolgd door zijn gelijknamige zoon, hield wel het openbare leven een protestants karakter maar werden katholieke geestelijken vrijwel ongemoeid gelaten.

Zo is te Culemborg de rooms-katholieke zielzorg veel korter onderbroken geweest dan in de andere riviersteden, als ze al ooit onderbroken is geweest! Jezuïeten kwamen hier op doorreis en namen Culemborg als basis voor werk in de wijde omtrek. Definitief vestigde er zich een in 1628. Sedertdien hadden de katholieken twee plaatsen waar zij in het verborgene de mis konden bijwonen: in de Nieuwstad aan de Varkensmarkt waar de vroegere parochiepriesters hun arbeid voortzetten, en in de Oude stad in de „Papenhoek" waar de Jezuïeten verbleven. Om juridische redenen kwamen beide centra van zielzorg later tegenover elkaar te staan. De statie aan de Varkensmarkt rekende zich na 1700 tot de Oud-Katholieken; de statie der Jezuïeten werd groter en na 1800 wist hier een der paters een seminarie te stichten dat later door het aartsbisdom Utrecht overgenomen werd.

Haardplaat met de namen en wapens van George Frederik, Vorst van Waldeck, en zijn gemalin Elisabeth Charlotte van Nassau, circa 1690. *(Oudheidkamer Aalten)*

Na de dood van graaf Floris II in 1639 werd het nog steeds onafhankelijke graafschap geërfd door zijn neef Filips Theodoor van Waldeck. Deze was luthers zoals ook zijn hofpersoneel en het merendeel der ambtenaren die hij in de volgende jaren aanstelde. Al in 1640 stelde hij voor hen een lutherse predikant aan, Johann Brandhoff. Na enkele tientallen jaren kregen de Luthersen de oude gasthuiskapel als kerk. Het werd als een bijzonder voorrecht beschouwd dat zij hun kerkdiensten met klokgelui mochten aankondigen. Die gunst genoten de Luthersen in Tiel, Leerdam of Gorinchem niet. Maar de Culemborgse lutherse gemeente was dan ook niet ontstaan uit Duitse ambachtslieden of arbeiders maar uit grafelijke bedienden — en dat maakte verschil!

Juist door de ligging op de grenzen van middeleeuwse machtsgebieden — zoals thans op die van drie provincies — is Culemborg heel lang onafhankelijk gebleven. Als overal in de riviersteden is het grootste kerkgebouw in gebruik gekomen bij de Hervormden (in de eerste eeuwen veel meer „Gereformeerden" genaamd) maar die gemeente heeft hier nooit de meerderheid der bevolking omvat. In de rooms-katholieke zielzorg is immers nagenoeg geen hiaat ontstaan omdat naast de enkele leden van de oude geestelijkheid hier ook ordegeestelijken kwamen werken, van hogerhand toegelaten, terwijl die hervormde gemeente altijd te weinig predikanten heeft gehad om de zielzorg met dezelfde intensiteit uit te oefenen. Daarmee vergeleken werd de lutherse groep van hogerhand duidelijk begunstigd. Geen enkele geloofsgroep kon de andere negeren. Dat wil zeggen dat er sprake moest zijn en in feite ook was van een voortdurend geven en nemen.

MR. P. J. W. BELTJES

De beiaard in de „vierkante toren" te Culemborg

„. . . Also ick seer veel vriendtschap voor desen van de Heeren genoten hebbe."

François Hemony aan de burgemeesteren van Culemborg, 1663.

„Daar kruisen de lange, lage daken van de collegiale, en erboven beurt de onthoofde toren zijn trans. Daar hangen die wonderbare klokken, die zongen in de avondstudie van Zondag. Vijf. Drie luidden er." Aldus dr. F. van der Meer, wanneer hij zich in 1929 de klanken der oude Culemborgse klokken herinnert. [1]

„Drie luidden er", dat zullen de drie zware Hemonyklokken geweest zijn: de „George Frederik", de „Hendrik Wolraed" en de „Grafelijke Raden", klokken uit 1654 en 1655. De beide eerste, ook wel „mannen-" en „vrouwenklok" genoemd, werden doorgaans als kerkklokken gebruikt, de derde diende eertijds tot brandklok; later werden deze klokken ook wel gedrieën geluid.

Verder was er nog een kleine Hemonyklok uit 1655 die zich tegen tien uur des avond als Poort- of Papklok liet horen. De vijfde, een wat grotere klok dan de vorige en gegoten door Petit en Fritsen, werd 's morgens om 6 en 11 uur geluid. Zo hebben de oudere Culemborgers het nog gekend, in de jaren voor de oorlog.

En wie zich de moeite nam langs de steile torentrappen naar de klokkenstoel te klimmen, werd daar verrast door de kostelijke aanblik der vier fraaie en rijk-versierde Hemonyklokken.

Nu was uit de „Beschrijving van de stad Culenborg" van Voet van Oudheusden [2] bekend, dat er oorspronkelijk negen Hemonyklokken „op nooten gegooten" in de toren hadden gehangen. Dit prikkelde schrijver dezes indertijd tot een onderzoekje naar de lotgevallen van de vijf verdwenen klokken. Uiteraard werd hierin al spoedig de geschiedenis betrokken van de gehele reeks, die François en Pierre Hemony in 1654 en 1655 voor de Culemborgse toren goten. Ook aan de voorgeschiedenis werd enige aandacht besteed.

Het resultaat ervan moge hier volgen, mèt een verslag over de verheugende gebeurtenissen na de oorlog: de completering van de oude reeks en de uitbreiding daarvan tot de beiaard van 47 klokken, welke sedert 1952 zijn klanken over Culemborg laat horen.

Op zondag 21 mei 1654, omstreeks vier uur in de middag, sloeg de bliksem in de spits van de St.-Barbaratoren „zijnde deeze Toorn doe . . . met een Klokkespel of Voorslag voorzien," zo verhaalt ons Voet [3], en verderop, bij zijn beschrijving van de grote kerkbrand die toen uitbrak,: „Alle de speel-, slag- en overige klokken versmolten (te half zeven sloeg één der Klokken voor de laatste maal) . . ."

Naast de luiklokken was er dus ook een klokkenspel. Tot de brand werd dit jarenlang — vanaf 1630 — bespeeld door de „beierman", Abraham Adriaensz., die ook wel als organist optrad (sinds 1648 was hij ook deurwaarder der stad). Deze ontving van stadswege vergoeding „voor dat hij het uuyrwerk stelt" en „op de klokken speelt". Ook van het St.-Nicolaas- of koopliedengilde kreeg hij vele jaren een beloning voor zijn „beieren" op Sint-Nicolaasdag, de jaarlijkse teerdag van het gilde.

Vóór 1630 moet de functie van beierman een aantal jaren niet vervuld zijn, doch vóór 1616 is er regelmatig sprake van een beierman of beiermeester, zowel in de stadsrekeningen als in die van het St.-Nicolaasgilde. Zo citeren we uit de stadsrekening van 1613: „de beiermeester betaeld van het avontbeyeren des Saeterdaegs", en uit die van 1581: „Item den beyermeester Andries Geryts van dat hy op Nyewjaersnacht het Nyewe jaer opte clocken gespeelt ende gebeyert heeft". Deze, voluit Andries Geryts Hugensz. geheten, was vanaf 1551 in functie; vóór die tijd vinden we „Huych den beyermeester," die sinds 1514 van stadswege betaling ontving van wege „dat hij op ten clocken speelt". Deze had in 1506 „meyster Claes Ghyel" opgevolgd in het „verwaren" van de stads „urenclock". Anders dan zijn voorganger ontving Huych van stadswege van meet af aan ook een jaarloon „van beyeren".

De zes Hemony-klokken uit de Culemborgse St.-Barbaratoren.

Hoe dit „beieren" en „op de klokken spelen" in zijn werk ging, is niet gebleken. Wel laat het zich aanzien, dat het klokkenspel, dat bij de brand van 1654 verloren ging, wel eens uit het begin van de 16de eeuw zou kunnen dateren. In elk geval staat het vast, dat er sedert 1506 vrij regelmatig op een reeks klokken in de St.-Barbaratoren gebeierd is. Ook de toenmalige heer en vrouwe van Culemborg: Johan van Luxemburg, ridder van het Gulden Vlies, en Elisabeth van Culemborg, hadden belangstelling voor het beiaardspel, want, beginnend 1508, betaalde de rentmeester der heerlijkheid Culemborg jaarlijks de helft van het tractement van de beiermeester. Dit is tot ver in de 16de eeuw gecontinueerd.

Keren wij terug naar de jaren 1654 en 1655. In het verslag, dat Voet geeft over het herstel van de St.-Barbarakerk en -toren, schrijft hij o.m. [4]: „. . . Het Klokke- of Voor-spel wierd achter gelaeten, dog wierden daer in negen Klokken opgehangen, alle van den grooten Konstenaer Hemoni, op Nooten gegoten, die wanneer zy geluid worden een zeer aangenaeme en doordringende Resonantie maken. Dog is dit geluid, vermids het zoo Musicael is, gepaster in vreugde tyden, als droevige omstandigheden."

Nu waren wij zo gelukig onder de bijlagen van de kerkrekening over de jaren 1658/61 aan te treffen de „Liquidatie gehouden tusschen de Gecommitteerde van de verbranden Toorn ende Kercke van Culenborch ter eenre ende mr Franchoijs Hemonij Clockgieter tot Zutphen ter andere zijde", gedateerd 28 juni 1655.

Deze „Gecommitteerden" — aangesteld op 27 mei 1654 door de stadhouder en grafelijke raden en de magistraat gezamenlijk — waren: Gerrit van Harn, [6] rentmeester van de graaf, Samuël van de Water, scholtus, Pelgrom Aelbertsz. Blanckert,[7] schepen en kerkmeester, en Nicolaes de Lange, secretaris van de stad.

De Liquidatie bevat treffende bijzonderheden over de nieuwe klokken: zo duidt Hemony de reeks aan als: Γ, d, E, F, g, a, B, H, Γ. Op grond van de tonen der bewaard gebleven klokken interpreteerde André Lehr [5] dit als: c^1, d, e, f, g, a, bes, b, c^2.

Het gewicht van deze klokken varieerde van 2756 lb. tot 549 lb. Tezamen wogen zij 10054 lb. Zij waren bijna geheel gegoten uit de spijs van de in de brand versmolten klokken. Deze had, nadat ze door Hemony „gerafineerd ende gesuyvert" was en „die onreynicheyt" er „affgetogen" was, aan zuivere klokspijs een gewicht van 9323 1/2 lb. Door de klokkengieter werd er nog enige spijs bijgeleverd, waaronder 180 lb. „engels tin".

Voor het gietloon had Hemony 5 stuiver per lb. bedongen. De totale kosten bedroegen 3106 gulden, 10

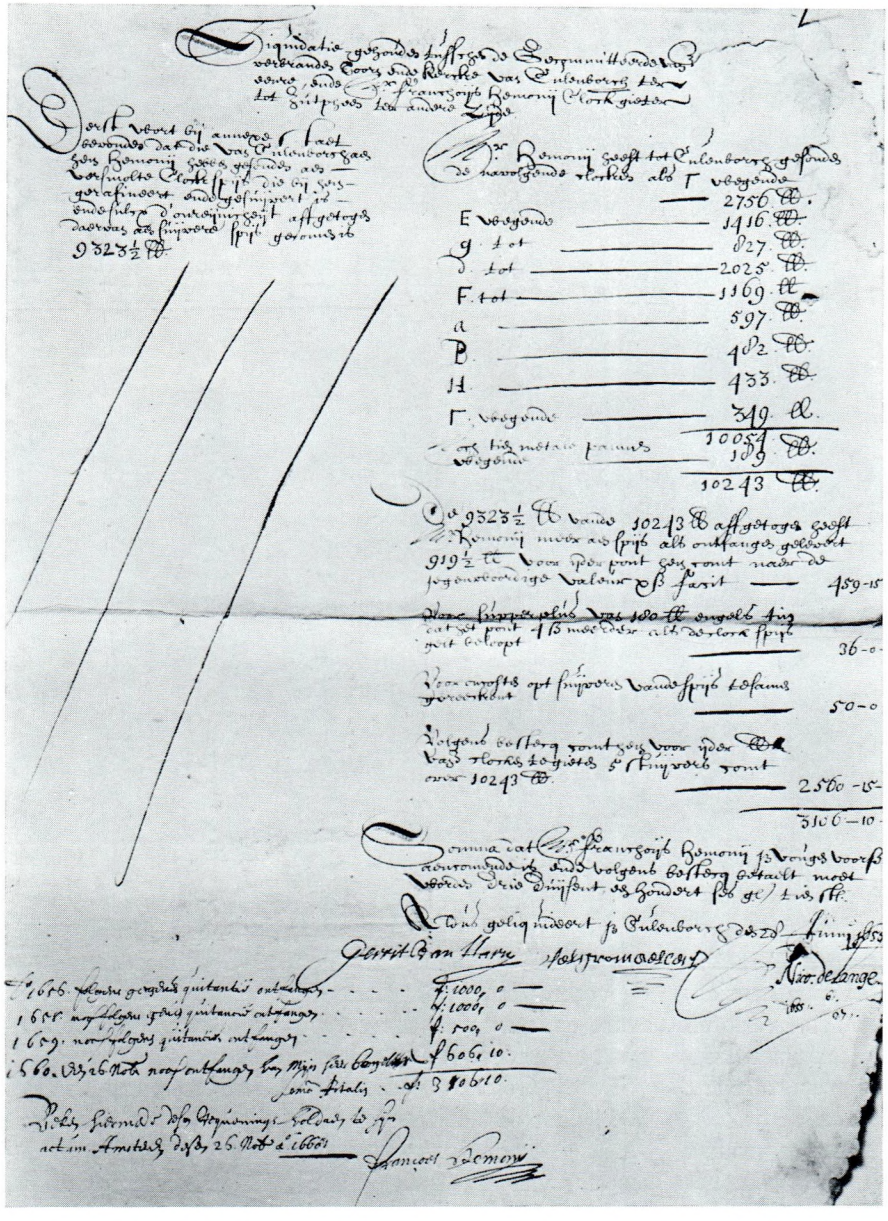

De Liquidatie van de oorspronkelijke negen klokken.

stuivers, welk bedrag in termijnen werd uitbetaald: op 26 november 1660 tekende „Francoes Hemony" te Amsterdam de gehele rekening voor voldaan. De Culemborgse heren hebben de beroemde gieter stellig naar waarde geschat en de verhouding tussen hem en deze opdrachtgevers moet zeer goed zijn geweest. Dit blijkt duidelijk uit de brief, die François in 1663 aan de burgemeesteren van Culemborg schreef [8] en waarin hij gewaagt van „seer veel vriendtschap" welke hij voordien van de heren genoten had. Hij wilde hen derhalve voor het vergieten van een gebarsten klok uit de Culemborgse St.-Janskerk niet de hoogste prijs berekenen.

Ook reeds in 1649 was hij door de Culemborgse regenten gastvrij onthaald in De Toelast en in De Roos, toen hij een gebarsten klok van de St.-Barbarakerk zou vergieten.

De nieuwe reeks klokken werd fraai uitgevoerd en smaakvol versierd met renaissance-motieven. De Latijnse randschriften van de zes grootste vermeldden in fraaie Romeinse kapitalen de namen en titels van de graaf van Culemborg, diens voogd, de grafelijke raden, de magistraat, de predikanten en de commissarissen tot de opbouw der kerk; die van de drie kleinste hielden in, dat F. en P. Hemony deze klokken in 1655 te Zutphen vervaardigden; op de zwaarste van dit drietal was bovendien de bede aangebracht: Sit Nomen Domini Benedictum. [9]

Boven de randschriften der bewaard gebleven klokken prijkt een fries met voorstellingen van Centauren, die op de bruiloft van Pirithoüs de bruid en de vrouwen der Lapithen trachten te schaken, temidden van bloemranken en putti (een fries, welke Hemony in 1649 ook

Gedeelten van de randschriften der klokken.

reeds had toegepast [10]. Onder de randschriften ziet men slingers met engeltjes of met cherubkopjes.

Kennelijk is de opzet geweest om deze op toon gegoten reeks ook als beiaard te bespelen. In de jaren 1660 tot 1663 is dit waarschijnlijk ook gebeurd, want de ons bekende Abraham Adriaensz., die van 1656 tot zijn dood in 1665 als organist optrad, ontving van 1660 tot 1663 ook tractement als „beierman". Daarna verdwijnt deze functionaris uit de stukken en pas in de achttiende eeuw verschijnt de „klokkenist"; doch hierover straks.

Men luidde oorspronkelijk slechts zes klokken, de zwaarste. De kleinste hiervan — die met de namen van de commissarissen tot de opbouw der kerk — is in 1714, bij het luiden over de dood van gravin Louise Anna, gebarsten. Het jaar daarop is de klok hergoten door de Amsterdamse klokkengieters Claes Noorden en Jan Albert de Grave. Toen de timmerman Andries van Kempen deze nieuwe klok in de toren ophing maakte hij tevens de drie kleinste klokken luidbaar. Sindsdien placht men bij bijzondere gelegenheden, zoals begrafenissen van aanzienlijken, met negen klokken tegelijk te luiden.

Enige jaren later, in 1721, vernemen wij weer van „spelen op de klokken". Johan Willem de Crane, de organist van het nieuwe orgel dat Matthijs Verhofstad in 1719 voor de St.-Barbarakerk had gebouwd, treedt dan ook op als klokkenist. Hij en zijn opvolgers hebben in de 18de eeuw vrij regelmatig de reeks bespeeld: de wekelijkse marktdagen, de jaarmarkten, na 1748 ook de verjaardagen van de soeverein, werden met klokkenspel opgeluisterd. Ook na de Bataafse Revolutie bleef de carillonmuziek hier in ere en bij de feestviering over de afkondiging van de Staatsregeling van 1798 ontbrak dit niet aan het program. Op grond van deze Staatsregeling ging overigens de eigendom der klokken over aan de burgerlijke gemeente (zulks bij resolutie van het Intermediair Administratief Bestuur der stad Culemborg van 28 januari 1799).

Ook bij het bezoek van koning Lodewijk Napoleon aan Culemborg in 1808, werd op de klokken gespeeld, evenals bij de feestviering over de bevrijding van het Franse juk in 1813.

In de loop der negentiende eeuw taande echter de belangstelling en omstreeks 1850 werd niet meer op de klokken gespeeld. De defect geraakte speeltafel werd niet meer gerepareerd en het tractement van de 64-jarige stadsklokkenist C. S. Buser, die in 1809 was aangesteld, werd op 31 decemebr 1851 voor het laatst uitbetaald.

De genadeslag werd het 17de-eeuwse monument toegebracht in 1870: In de vergadering van de gemeenteraad van 23 februari van dat jaar brachten burgemeester en wethouders voorstellen ter tafel tot aankoop van een nieuw torenuurwerk en — om dit te bekostigen — tot verkoop van vier gemeenteklokken, hangende in de toren.

Slechts twee leden verzetten zich tegen de vervreemding der klokken: de heer G. J. Mol opperde bezwaren tegen deze verkoop „als vallende niet in den geest der burgerij". Dit gevoelen van de heer Mol werd „geappuyeerd" door de heer A. A. Blijenberg, die o.m. zeide: „dat de klokken in der tijd ten geschenke gegeven zijn, weshalve spreker gelooft, dat tegen het plan wel eene oppositie uit de gemeente zoude kunnen ontstaan". De voorzitter, mr. J. G. Everwijn, verdedigde het voorstel en merkte o.m. op „dat de klokken die verkocht zullen worden, een dood kapitaal uitmaakten, daar zij in het geheel niet gebruikt worden".

Nadat voor- en tegenstanders van de verkoop uitvoerig aan het woord waren geweest — waarbij één der leden nog als argument naar voren bracht: „de kerktoren is bovendien geen bewaarplaats voor antiquiteiten", werd het rampzalig besluit tot de verkoop genomen. Een advertentie in de Culemborgsche Courant van 15 mei 1870 kondigde tegen 30 mei d.a.v. de verkoop aan van „vier gave klokken . . ."

De klok met de namen der Culemborgse magistraatsleden, uit 1655, wegende volgens het waagbriefje 571 kg, werd gekocht door de Amsterdamse kooplieden Eliazar van Buren en zonen. De tweede klok — die

Gedeelten van de randschriften der klokken.

welke in 1715 door Noorden en de Grave was gegoten —, wegende 288 1/2 kg, werd ook door hen gekocht. De derde, met een gewicht van 237 kg, vond een koper in de burgemeester van Beesd. De vierde, evenals de vorige en de eerste een Hemonyklok, en wegende 211 kg werd gekocht door de heren Van Buren voornoemd.

Van de vijf overgebleven Hemony-klokken ging er in 1889 wederom een verloren: op 13 mei van dat jaar, bij het feestluiden over het 40-jarig regeringsjubileum van koning Willem III barstte de klok met de namen der predikanten uit 1654. J. B. van den Ham en J. D. J. Kalkhoven noteerden samen op 20 juli 1889 in de toren het opschrift: BARTHOL: PISCATOR ET HERM. BUSHOFF MINISTRI VERBI DIVINI Ao 1654.
Deze klok werd voordien 's-morgens om 6 en om 11 uur geluid; zij diende tevens voor de halfuursslag.

Burgemeester en wethouders stelden toen voor om het klokluiden op deze uren af te schaffen en alleen de avondklok van 10 uur „als iets eigenaardigs" te houden. (In 1866 had het college ook een poging daartoe gedaan). De raad wenste dit echter niet en besloot op 6 juni 1889 om de gebarsten klok in te ruilen voor een nieuwe. Niet lang daarna verzocht het gemeentebestuur per advertentie in Het Nieuws van den Dag prijsopgave voor de levering van een nieuwe klok. Hierop werd een zestal inschrijvingen ontvangen. Om financiële redenen werd de aanschaf uitgesteld, doch in 1896 werd de gewenste klok door Petit en Fritsen te Aarle Rixtel gegoten. „Deze firma staat bekend als het best vertrouwbare" had de gemeentearchitect G. Prins in 1890 bij de aanbieding van deze gieter geschreven. Inmiddels was in 1890 door de Gebr. van Bergen te Midwolda de luidinrichting der klokken volgens „de nieuwe methode" gewijzigd.

Niet onvermeld mag hier blijven, dat de firma Petit en Fritsen in een briefje, dat zij op 19 maart 1896 aan de heer Prins schreef, het voorstel deed om de in 1870 verkochte klokken bij te gieten . . . Hiervoor was het gemeentebestuur van Culemborg echter nog niet rijp.

Herinneren we ons nog hoe in de dertiger jaren, toen de gemeente uit bezuiniging het klokluiden om zes en elf uur 's morgens en tegen tien uur 's avonds afschafte, dit oude gebruik door particulier initiatief werd bestendigd.

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog dreigden nieuwe gevaren. De klok van Petit en Fritsen, die elke morgen als „elfuurse klok" werd geluid, werd dan ook door de Duitsers gevorderd en keerde nimmer terug.

De vier overgebleven klokken, tot monument (M-klokken) verklaard, zijn dank zij de bemoeiingen van de Inspectie Kunstbescherming voor vordering gespaard gebleven en zijn in de toren blijven hangen. Wegens de luibeperking, die in januari 1941 op last van de bezetter werd afgekondigd, werden de kerkklokken sindsdien slechts spaarzaam geluid. De Papklok moest geheel zwijgen. Menigeen zal zich echter nog herinneren, hoe op een mooie voorjaarsavond in 1944 tegen tienen eensklaps het vertrouwde geluid van de Papklok over Culemborg weerklonk. Sommige Duitse militairen, dachten, dat de invasie begonnen was, anderen meenden, dat de vrede werd ingeluid . . . Zover was het echter nog niet. Het was een vreugde-uiting geweest van een groepje leden van de societeit Amicitia et Concordia, wier 125-jarig bestaan die avond werd herdacht. De Papklok mocht daaraan niet ontbreken, zo vond men. De bezetters waren zo verwonderd, dat zij niet eens „maaregelen" hebben genomen.

In de laatste benauwde oorlogswinter van 1944/'45, toen zoveel torens in dit frontgebied beschoten of opgeblazen werden, zijn de klokken door de zorg van de plaatselijke afdeling van de Inspectie Kunstbescherming in het kerkgebouw begraven, op plaatsen die slechts aan enkele ingewijden bekend waren.

Op 29 juni 1945, de verjaardag van de Prins der Nederlanden, werd het viertal klokken weer voor het

Gedeelte van het randschrift van één der klokken.

eerst geluid en ook de Papklok liet sedert die avond wederom zijn vertrouwde klanken over het stadje horen.

Waren deze vier Hemonyklokken te Culemborg gespaard gebleven, wat was er van de klokken geworden die in 1870 verkocht waren?

Het onderzoek daarnaar — in de oorlog ingesteld — had verrassende resultaten opgeleverd: de drie Hemony's bleken alle nog in wezen te zijn.

De klok die in 1870 door de burgemeester van Beesd was gekocht, werd in die gemeente in het kerktorentje van Rhenoy teruggevonden.

De Magistraatsklok bleek reeds in de twintiger jaren door mr. J. Belonje in de toren van de Hervormde kerk van Heerhugowaard te zijn aangetroffen. Hij beschreef haar in deel III van door hem samen met mr. P. C. Bloys van Treslong Prins uitgegeven Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland (blz. 276).

De derde klok — Dr. W. van der Elst bracht ons op het spoor — hing in de kerktoren van Hilvarenbeek. Ze maakte daar deel uit van het carillon. In 1875 was

Gedeelte van een randschrift met de plaats en het jaar van vervaardiging.

het Hemonyklokje door Petit en Fritsen tesamen met een veertiental nieuwe speelklokken aan deze gemeente geleverd. Toen Johnston in 1928 dit klokkenspel vernieuwde kreeg de Hemony ook in het nieuwe carillon een plaats.

(De vierde klok, die in 1870 verkocht was, die van Noorden en de Grave, werd nimmer teruggevonden).

Een rapport van het genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden over de geschiedenis der Culemborgse Hemonyklokken had tot gevolg, dat het gemeentebestuur van Culemborg zich in 1943 in verbinding stelde met de kerkvoogdij van Heerhugowaard en de gemeentebesturen van Beesd en Hilvarenbeek. Daarbij werd het verzoek gedaan om de betrokken klokken — wanneer deze in de oorlog gespaard zouden blijven — af te willen staan aan de gemeente Culemborg, ter completering van de reeks van Hemony. Dit in ruil voor nieuwe klokken van het zelfde gewicht en dezelfde kwaliteit. De Inspectie Kunstbescherming steunde dit plan in hoge mate — vooral de bemoeiingen van Dr. W. van der Elst worden hier met ere vermeld — en zo stond de kerkvoogdij van Heerhugowaard de kostelijke klok met de wapens en namen van de Culemborgse magistraat van 1655 aan Culemborg af. Een zelfde besluit nam het gemeentebestuur van Beesd ten aanzien van het klokje te Rhenoy. Met het gemeentebestuur van Hilvarenbeek is Culemborg echter nimmer tot overeenstemming kunnen komen. De drie klokken waren door de Duitsers weggevoerd doch zijn gelukkig niet meer versmolten. Begin 1946 werden zij weer naar Nederland teruggebracht en zo konden in het voorjaar 1946 de Magistraatsklok [11] en het klokje uit Rhenoy na driekwart eeuw te zijn weggeweest, te Culemborg teruggekeren. Daar werden zij weer in de toren opgehesen.

Voor de nieuwe klok, die Culemborg voor de kerk van Heerhugowaard liet gieten, stelde de heer W. Donkersloot, te Culemborg het volgend opschrift samen:

Uw Hemony, na Duitse roof gelukkig teruggevonden,
Mag weer in Culemborg Gods Werk en Weg verkonden.
Dies brengt, Heerhugowaard, deez' stad U welverdiende eer
En schenkt met dankbaarheid een nieuwe klok U weer.

Te Culemborg waren dus weer zes van de oorspronkelijke reeks van negen Hemonyklokken bijeen. Een volledig herstel van deze reeks lag voor de hand en in april 1946 deed het genootschap A. W. K. Voet van Oudheusden het gemeentebestuur een voorstel daartoe. Enige jaren later, in 1949, zag dit genootschap verder en rekende het tot zijn plicht de totstandkoming te bewerkstelligen van een uitgebreide beiaard van 47 klokken met als basis de reeks van Hemony. Het plan hiervoor was ontworpen door de stadsbeiaardier van Rotterdam, de heer F. Timmermans.

Detail van een randschrift.

In de zomer van 1949 werd de actie hiervoor ingezet, een actie, waaraan tal van enthousiaste commissieleden hun beste krachten gaven. Van hen, die zich bijzonder verdienstelijk maakten, mogen wij vermelden de heren O. de Beus, A. H. van Hazendonk, M. H. Jansen, O. J. de Jong, H. J. Merkx en A. van Urk.

Particulieren, verenigingen en instellingen, scholen en fabrieken schonken op royale wijze klokken en bijdragen. Ook Zuid-Afrika deed mee: de regering van de Unie schonk een klok, en evenzo deed een tabaksmaatschappij in Stellenbosch, de Rembrandt-Tabakvervaardigingskorporatie.

Leerlingen van de Culemborgse Ambachtsschool namen de vervaardiging van de speeltafel c.a. op zich.

En zo kon op 9 april 1951 de waarnemend voorzitter van „Voet", Pastoor B. A. van Kleef, de gemeente een drietal octaven (36 klokken) voor de beiaard toezeggen. De gemeenteraad aanvaardde dankbaar deze aanbieding en besloot tevens de zes in de toren aanwezige Hemonyklokken in het eerste octaaf te plaatsen en dit met een vijftal klokken aan te vullen.

Het gieten van de nieuwe klokken — totaal 41 — werd opgedragen aan de Klokkengieterij Eysbouts te Asten, die zich voortrefelijk van deze taak kweet. De beiaard, die met inbegrip van de Hemonyklokken een totaalgewicht kreeg van 14000 lb., werd gestemd in de stijl der Hemony's, dus in de middentoonstemming. De omvang werd: c^1 (es^1) - d - e - chromatisch - c^5. De nieuwe kloken kregen een fraaie versiering naar ontwerp van mevrouw Genia van der Grinten-Lücker [12]. Zij werden voorzien van toepasselijke opschriften; zo werd op het klokje, dat in de plaats kwam van de Hemony, die Hilvarenbeek niet wilde afstaan, het volgende hekelrijm aangebracht:

De klok, die Hemony eens goot,
Houdt men in Hilv'renbeek gevangen.
Omdat het smeken ons verdroot,
Heeft Eysbouts deez' hier neergehangen.

Na de keuring door een commissie uit de Nederlandse Klokkenspelvereniging kwam de beiaard op 18 maart 1952 naar Culemborg om daar in de gereed gemaakte klokkenstoel te worden opgehangen en speelklaar te worden gemaakt.

Op zaterdag 5 april 1952, de dag waarop te Culemborg de Nederlandse herdenking plaats vond van de landing van Jan van Riebeeck aan de Tafelbaai, drie eeuwen geleden, weerklonk de beiaard voor het eerst over de stad. De zwaarste klok van het tweede octaaf — geschenk van de Unie van Suid-Afrika — draagt het opschrift:

Jan van Riebeeck

1652	*1952*
Culemborg	*Suid Afrika*
Uw zoon	*Ons stigter*

Als randschrift werd de bekende uitspraak van Jan van Riebeeck aangebracht: *„Die advancement soeckt sal geen naerstigheyt sparen".*

Sedert dien luiden de Hemonyklokken weer over Culemborg en is het stadje vertrouwd geraakt met de beiaardmuziek die door de stadsbeiaardier, de heer Jan H. van Alphen, zo voortreffelijk wordt verzorgd.

Ook werd in 1952 een carillonvereniging opgericht, welke een groot bedrag bijeenbracht voor de aanschaf van een automatisch speelwerk. In 1966 kwam dit speelwerk voor de „Voorslag" tot stand, nadat de in dat jaar jubilerende N.V. Gispen een royale gift hiervoor had gedaan: een voorbeeldige geste, waarvoor Culemborg niet dankbaar genoeg kan zijn; dank, die ook uit mag gaan naar de initiatiefnemer voor deze gift, wijlen Ir. W. van Osselen, die de Culemborgse beiaard steeds een warm hart toedroeg.

Eindigen wij met de woorden van het zinvolle opschrift, dat Eysbouts in 1952 op de nieuwe b-klok goot:

„Drie eeuwen lang het zwaar gelui van Hemony hier klonk.
Moog' 't klokkenspel, dat stadsbestuur en burgerij nu schonk,
Te zaam met wat hij wrochtt', tot in de verste tijden
In schone harmonie zijn blijde klanken spreiden."

BRIEF VAN FRANÇOIS HEMONY AAN DE BURGEMEESTEREN VAN CULEMBORG

In Amsterdam desen 6 Aug. a° 1663

Mijn Heeren Salut.

Sende in Godes naamen pr. tooner deses, schipper Cornelis Guertsen, een nieuwe clock, wegende netto lb. 1305, sijnde even so swaer als de oude die ick van Ued. de dato 26 May lestleden ontfangen hebbe. Twivel niet oft Ued. seer wel sal gefallen naerdemael d'selve so goet is als kan gegoten worden van solcke swaerde; die voornt. oude clock is daerto geimployert, welcke spijs seer goet is. Naer ontfangts gelieve een lettercken tot antwort mij te laeten tokomen.

De prijs van gietloon, laquagie en alles set ick 5 strs. par lb. segge vijf strs., is het minst loon dat ick, sedert alhier gewoont hebbe, gedaen; den ordinaris by anderen is 5 1/2 en 6 str. pr. lb. gelijck die Heeren lichtelijck kont by allen, die ick hebbe gedient, verneemen, maer also ick seer veel vriendtschap voor desen van de Heeren genoten hebbe, kan ick Ued. het hoochst niet rekenen.

Iets meer van Ued. dienst sijnde, gelieve maer te gebieden, blijvende,

Mijn Heeren

Ued. oetmoediste dienaer
François Hemony
Clockgieter desen stede
op 't ende van de Keysersgracht by de schans in de stadts nieuw giethuys.

lb. 1305 a 5 strs lb. facit	*f. 326:5*
voor scheeploon	*f. 0:8*
samen	*f. 326:13*

Het adres luidt:

Aen de Ed. wijse en voorsinnighe Heeren
Regerende burgemrn. tot Culenborgh.
met een nieuwe clock pt.

N.B. Deze klok, die voor de St.-Janskerk te Culemborg bestemd was, droeg het opschrift:

SIT NOMEN DOMINI BENEDICTUM. FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI ANNO DOMINI MDCLXIII.

Bij de afbraak van deze kerk in 1826 is de klok verkocht. Het is niet bekend of deze nog bestaat.

Detail van een randschrift.

* In de Culemborgsche Courant van 25 oktober 1946 plaatste samensteller dezes een opstel, getiteld „Het door de gebroeders Hemony in 1654 en 1655 geleverde klokkenspel in den toren der Barbarakerk te Culemborg". Door omwerking en aanvulling hiervan kwam het hier afgedrukte artikel tot stand. De archivalische gegevens zijn ontleend aan het archief der heeren en graven van Culemborg, berustend in het Rijksarchief in Gelderland (inventaris door A. P. van Schilfgaarde, 's-Gravenhage, 1949) en aan het oud- en nieuw-archief der gemeente Culemborg (inventaris van het oud-archief door A. J. van de Ven, Utrecht, 1938).

1 F. van der Meer, Praeses van Schaik, Utrecht (1943), b. 10.

2 A. W. K. Voet van Oudheusden, Historische beschrijvinge van Culemborg, Utrecht, 1753, b. 459.

3 a.w. b. 297.

4 a.w. b.459.

5 André Lehr, De klokkengieters François en Pieter Hemony, Asten, 1959, b. 104.

6 Aan Gerrit van Harn, die op 21 augustus 1660 werd aangesteld tot Commandeur van Kaap de Goede Hoop, — als opvolger van zijn oomzegger Johan van Riebeeck — herinnert de grote koperen kaarsenkroon, die hij bij zijn vertrek naar de Kaap aan de St. Barbarakerk te Culemborg schonk. Van Harn heeft zijn nieuwe functie niet mogen uitoefenen: hij overleed op de uitreis en werd op het eiland St. Vincent begraven.

7 De Hervormde gemeente van Culemborg bezit een grote zilveren avondmaalsschotel, die haar werd gelegateerd door Pelgrom Aelbertsz. Blanckert en diens echtgenote Maria de Moolre.

8 Zie bijlage.

9 De randschriften vindt men aangeduid bij Voet, a.w. b. 459; die van de thans in de toren te Culemborg hangende Hemonyklokken zijn beschreven in: De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, R.F.P. de Beaufort en Herma M. van den Berg, De Betuwe, 's-Gravenhage, 1968, b. 183. De Magistraatsklok vindt men afgebeeld bij André Lehr, a.w. afb. I. Zie ook noot 12.

10 André Lehr, a.w. afb. II.

11 Porte - Wit, Kunst per kilo, in: De Speelwagen (maandblad), 1e jg. nr. 2, 1946, b. 53.

12 André Lehr, Aestetische vormgeving aan klokken, in: Katholiek bouwblad, jg. XX, 14 febr. 1953, b. 151 e.v.

13 Oud-archief der gemeente Culemborg, inv. nr. 2258.

DRS. H. C. STOL

De zijdelint-rederij te Culemborg

De ramen van de Burgerzaal van het stadhuis te Culemborg zijn tegenwoordig gesierd met de wapens van de gilden die in het verleden hun belangrijke rol gespeeld hebben in het economisch leven van deze stad.

Deze gebrandschilderde wapens, aangebracht na de jongste restauratie van het stadhuis (1939-1949) zijn ontworpen en uitgevoerd door de kunstenaar Basart; deze had daarbij echter niet voor alle gilden de beschikking over historische gegevens, zodat in enkele gevallen de fantasie van de kunstenaar, terzijde gestaan door deskundigen op het gebied van de Culemborgse historie, de vormgeving daarvan heeft bepaald. In één geval heeft dit geleid tot de volgende afbeelding: op een door een vorstenhoed gekroond kussen een zijderups, geplaatst op een moerbeiblad en aan beide zijden geflankeerd door twee weversspoelen; het geheel omgeven door een groot moerbeiblad. Aldus symboliserend het zijdelint-redersgilde, waaraan wij in het hiernavolgende enige aandacht willen besteden.

De 17de eeuw, een bloeitijd op velerlei gebied voor de Republiek der Verenigde Nederlanden, heeft ook voor de zijde-industrie in het algemeen een hoogtepunt betekend. De invloed, die de Franse beschaving uitoefende op de haar omringende landen, is daar niet vreemd aan geweest. Dankzij de mercantilistische politiek van de Franse minister Colbert en zijn voorgangers werden grote delen van Europa overstroomd met luxe-artikelen van allerlei aard, als textielwaren van linnen, wol en zijde, porselein en kostbaar meubilair. De Franse mode en „smaak" gingen de gegoede kringen beheersen en noodde tot navolging in eigen land. Voeg daarbij de handelscontacten, die de Republiek zich in deze eeuw had verworven met de zijde-producerende landen in de Oost, en het wordt begrijpelijk dat velen in die tijd getracht hebben zich een bestaan op te bouwen in deze tak van industrie. Het zwaartepunt daarvan heeft weliswaar gelegen in de Hollandse steden, met name in Leiden, Haarlem en Amsterdam, maar het aandeel dat gedurende een halve eeuw de stad Culemborg daarin gehad heeft, mogen we zeker niet te gering schatten. De aanwezige bronnen in het Oud-Archief der gemeente Culemborg betreffende de zijde-industrie [1] wijzen op het bestaan van een bloeiend zijdelint-redersgilde: helaas is niet bewaard gebleven het gildeboek, zodat het een onmogelijke opgave is de historie van dit gilde volledig en tot in details na te gaan. Voldoende materiaal is echter aanwezig, naast wat geput kan worden uit documenten die het industriële leven van deze stad in zijn algemeenheid betreffen, om de geschiedenis van het gilde in grote trekken te kunnen weergeven, en tevens iets dieper in te gaan op enkele problemen, die de gemoederen in het gilde ernstig in beweging hebben gebracht, met name gedurende de eerste helft van de 18de eeuw.

De oprichting van het gilde dateert uit het jaar 1671 en het heeft zijn bestaan weten te rekken tot in het begin van de 19de eeuw, toen, onder invloed van de Franse revolutie en de industriële- in het Nederrijnse, op grote schaal aan de gilden hun bestaansrecht werd ontnomen. Na de Franse tijd was trouwens de gehele Nederlandse textiel-industrie in deplorabele staat komen te verkeren, een situatie waaraan koning Willem I getracht heeft en zeker niet zonder succes, het hoofd te bieden. Daartoe werd door hem opdracht gegeven aan J. Goldberg een onderzoek in te stellen naar de heersende toestanden in alle takken van de textiel-industrie, en zo mogelijk op grond daarvan te komen met voorstellen tot verbetering daarvan. Uit diens verslag blijkt dat op dat moment de zijde-industrie een te verwaarlozen plaats inneemt. [2] Aan de bloeitijd van de zijde- en zijde-verwerkende industrie was trouwens, wat Culemborg betreft, reeds een einde gekomen omstreeks 1730. Daarna zet een geleidelijk verval in, tenslotte niet meer te stuiten tengevolge van de steeds heviger wordende concurrentie uit Frankrijk en Duitsland (hier in het bijzonder de zijde-industrie in het Kleefse en te Krefeld); wanneer wij een blik slaan op de uit de Franse tijd overgeleverde patentlijsten (1808-1812) [3], dan wordt voor het jaar 1808 melding gemaakt van nog drie bestaande „lintfabrieken", terwijl voor 1812 slechts sprake is van één „fabriek", waar het schamele aantal van twaalf arbeiders werkzaam is. De oorzaken hiervoor zijn, naast de buitenlandse concurrentie, te vinden in het lage loonpeil, de beperkte handelsmogelijkheden t.g.v. het Continentale Stelsel van Napoleon en de

hoge belastingen. Veel meer valt, gezien de spaarzame gegevens, niet te achterhalen van de latere, minder glorieuze geschiedenis van het gilde. Het accent zullen we moeten leggen op de ontstaansperiode, waaruit we beschikken over de gilde-ordonnantie; hierdoor zullen in het bijzonder de institutionele aspecten enig reliëf kunnen krijgen. Gelijk in de meeste gilden wordt ook in ons gilde, naarmate het groeit en de omstandigheden veranderen, de behoefte gevoeld aan een wijziging of uitbreiding van de bestaande gildekeur. Dit zal ongetwijfeld al gebeurd zijn voor 1730, maar gegevens daarover ontbreken. Pas uit 1730 en volgende jaren dateren enkele stukken, die, zij het met lacunes, ons in staat stellen de discussie te volgen, die een wijziging van de keur toen opwierp. Een wijziging ook, die noodzakelijk was geworden omdat zich in het gilde een soort partijentegenstelling had gevormd, die al dateerde uit het eerste decennium van die eeuw en waaromtrent ons ook enkele inlichtingen verschaft worden dankzij een bewaard gebleven briefwisseling.

Ontstaan van het gilde

14 November 1671 werd te Culemborg de keur van het zijdelint-redersgilde gepubliceerd. Voor een juist begrip van zaken is het misschien wenselijk eerst enige explicatie te geven omtrent de werkzaamheden, aan dit ambacht verbonden. Bij de fabrikage van zijden stoffen onderscheidt men drie stadia, nl. het reden, het verven en het weven. Het zijdereden behelst het verwerken van de ruwe zijde tot draden, een proces dat geschiedt op zijde-molens. De beide andere behoeven geen toelichting. Een geheel aparte tak van de zijde-industrie was destijds de zijdelint-industrie, waarin men zich gespecialiseerd had in de vervaardiging van zgn. passementen, smalle zijden weefsels van diverse soorten zijde, hoofdzakelijk in gebruik voor het afzetten of versieren van kledingstukken, of voor de bekleding van knopen. Het ons betreffende gilde had dus tot taak de verwerking van ruwe zijde tot garen, geschikt om verweven te worden tot passementen. In hoeverre er verschil bestond tussen het zijde-reden en zijdelint-reden, of misschien een aparte behandeling vereist was voor het laatste, valt buiten het kader van dit onderzoek; met de technische aspecten van de zijde-industrie hebben we ons niet beziggehouden.

De precieze gang van zaken rond de oprichting van het gilde valt moeilijk te reconstrueren. Wel is zeker, dat men zich, wat de inhoud van de gilde-ordonnantie betreft, zeer sterk heeft laten inspireren door de in 1670 uitgevaardigde keur van het zijdelint-redersgilde te Haarlem. De artikelen hiervan heeft men te Culemborg vrijwel leterlijk overgenomen; de voornaamste verschillen treffen we aan in de bedragen die gesteld worden als inschrijfgelden en voor de boeten op overtredingen, beide te Culemborg meestal iets hoger dan in Haarlem. Hebben er, direct of indirect, contacten bestaan tussen beide

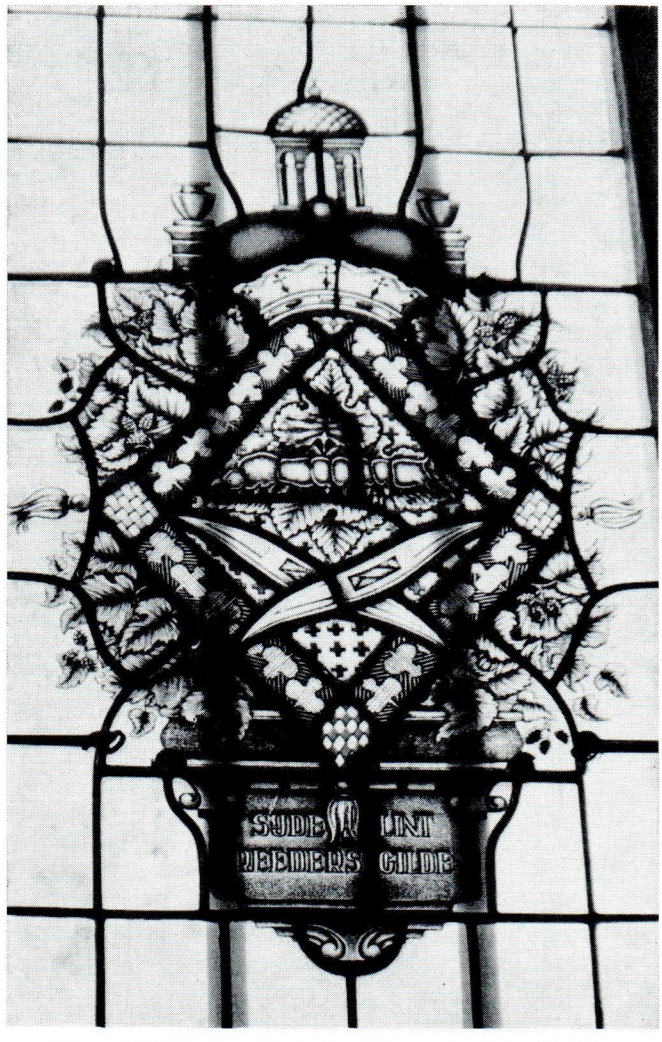

Gebrandschilderd raam met embleem van het „Sijdelint-reeders-gilde", 1948.

steden, hebben soms rond 1670 enige Haarlemse zijdelint-reders hun domicilie verplaatst naar Culemborg, of is het initiatief tot oprichting van een gilde uitsluitend van de inwoners zelf uitgegaan, toen de omvang van deze tak van industrie een dergelijk besluit voldoende rechtvaardigde? Dergelijke vragen rijzen, als we een verklaring willen geven van het feit dat juist Haarlem als voorbeeld heeft gediend voor het in 1671 definitief geworden besluit tot oprichting van een nieuw gilde. Naspeuringen dienaangaande wettigen zekere veronderstellingen, maar verschaffen geen zekerheid. We beschikken nl. over de handtekeningen van hen die als eerste meesters deel hebben uitgemaakt van het gilde, en daartoe hebben ondertekend het ontwerp van de gildekeur. In volgorde van ondertekening (in hoeverre hier conclusies uit getrokken mogen worden t.a.v. de belangrijkheid der personen, blijft natuurlijk een vraag) zijn dit de volgende:

Dirck van Steenbergen, Abraham van Steenbergen, Wouter van der Velt, Willem van der Pijl, Johan Lossert, Maria van der Pijl weduwe, Merten Jansz. van Kempen, Huybert Suermont, Andries Overmeer, Claes Tonnesz., Gijsbert van Middelcoop, Maes Geurts, Hendrick van Bronswijck, Pieter Olijfier van Wee, Isack van Steenbergen, Jacques de Gra, Johannes van der Pijl, Anthony van der Gracht, Floris Huybertsen van Gellickom, Willem Maertensz. van As, Basteiaen Anderiesz. en Wouter Cornelisz. Onderbuys.

Verschillende namen duiden erop dat we hier grotendeels te doen hebben met typisch Culemborgse families, of uit de omgeving afkomstige personen. Toch hebben naspeuringen op het archief te Haarlem ons vermoeden bevestigd dat de relatie Haarlem-Culemborg niet geheel willekeurig is geweest. In de Doop- Trouw- en Begraafregisters van de stad Haarlem komen nl. voor de namen der „Van Steenbergens", Isaeck, Dirk en Abraham, waarvan beide laatstgenoemden als eersten het ontwerp ondertekend hebben. Dezen, broers en kinderen van Isaeck, zijn te Haarlem geboren, resp. in 1635 en 1639. Zekerheid omtrent het ambacht dat de vader destijds uitoefende, valt niet te verkrijgen; de bewaard gebleven inschrijvingsregisters voor knechts en meesters, die daar het gilde gekocht hebben, vangen pas aan in 1669. Doch ook anderszins zou dit geen oplossing hebben gegeven, want reeds lang voordien (1669) moet de familie Van Steenbergen Haarlem verlaten hebben. Immers in het „Coopmans-gildeboek" van Culemborg staat vermeld dat in 1647 daarvan is lid geworden Isaeck van Steenbergen [4]. Helaas zonder nadere aanduiding van zijn beroep. Voorts valt uit dit „Coopmans-gildeboek" op te maken dat Van Steenbergen, aangenomen dat hij toen reeds zijdelintreder was, niet de eerste is geweest die dit ambacht in Culemborg uitoefende. In het jaar 1632 staat genoteerd als toegetreden „lintwerker" Gosen Verhaer de eerste vermelding dateert uit 1628, en betreft Jan Jansz. van Breda. Hetgeen niet uitsluit dat ook vóór 1628 het zijdelint-reden in de stad al beoefend werd; het is bekend dat in steden als Amsterdam of Leiden verschillende zijdereders werkzaamheden lieten verrichten in nabij gelegen dorpen, om op deze wijze gildevoorschriften die paal en perk stelden aan de omvang der bedrijven, te kunnen ontduiken. Een dergelijke methode kunnen b.v. Utrechtse reders t.a.v. Culemborg hebben gebruikt.

In de loop der 17de eeuw zal echter het aantal lintreders zodanig zijn toegenomen, dat er omstreeks 1670 alle reden toe was, tot een eigen organisatie te komen en een einde te maken aan de afhankelijkheid van het koopliedengilde. Het is onze veronderstelling dat daarbij de gebroeders Van Steenbergen, mogelijk getreden in de voetsporen van hun vader, het Haarlemse verleden van de familie hebben benut ter verkrijging van een pasklare gilde-ordonnantie.

De gildekleuren van 1671 en 1735

De gildekeur van 1671 telt negentien artikelen, vijf meer dan de tot voorbeeld genomen keur van Haarlem, maar is aanzienlijk minder uitgebreid dan die van 1735; toen waren zesendertig artikelen nodig, en wel omdat naar de woorden der opstellers, „den Ouden Gildebrief in veelen opsigte seer defectueus, confuys en duyster is, waar door daaglyx veel onlusten en disputen komen t' ontstaan, ende Haar Ed. Agtb, daarover veeltijds lastige differenten en propositien van d' een en andere Gildebroeders voorkomen". Vandaar grote aandacht voor zaken van bestuurlijke aard en tevens voor kwesties, de jurisdictie binnen het gilde betreffende. De eerste zes artikelen zijn daaraan gewijd, terwijl in de keur van 1671 eigenlijk de indruk wordt gevestigd dat voorzieningen in geval van onderlinge moeilijkheden, overbodig zijn. Dat men zich in dit opzicht vergist had, blijkt uit tussentijds getroffen regelingen, maar, zoals we nog zullen zien, hebben deze de onenigheid onder de leden alleen maar verergerd. Voor het overige treffen we in de beide keuren de gebruikelijke bepalingen aan, waarover wij, gezien hun algemeenheid, niet in details willen treden; enkele, zoals bijvoorbeeld die omtrent de omvang van de bedrijven, of die ten aanzien van het sluiten van een arbeidsovereenkomst, zullen onder de gilde-meesters twistpunten van belang worden, en verdienen daardoor meer aandacht. Andere bepalingen behelzen bijvoorbeeld onder welke voorwaarden meesters en knechts mogen toetreden, ontslag- en opzegtermijnen, voortzetting van het bedrijf bij overlijden van de eigenaar-meester, boedelscheiding, de plicht een overleden gildegenoot mede ten grave te dragen, samenstelling en verkiezing van het gildebestuur, verplichtingen van het gildebestuur, enz.

De bedrijfsomvang, zoals voorgeschreven in de art. 1 en 7 (1671), zowel wat betreft het instrumentarium als het personeel, heeft het eerst aanleiding gegeven tot strubbelingen binnen het gilde. Per „winckel", als hoedanig de bedrijfsruimte destijds werd betiteld, is het aantal werknemers afhankelijk van het aantal aanwezige molens (art. 1), waaraan tevens een limiet is gesteld (art. 7). Beschikt een meester over één of twee molens, dan mag hij slechts één leerling in dienst hebben; deze leerling kan, na achtereenvolgens twee jaar bij dezelfde meester te hebben gewerkt, knecht worden. Werkt een meester in zijn bedrijf met drie, vier of vijf molens, dan zijn twee leerlingen toegestaan. Daarnaast zijn werkzaam bij de zijdelint-reders „spoelders, winders, suyverders, scheerders en opmaeckers", waarschijnlijk ongeschoolde krachten en waarvoor in de keur geen aantallen worden genoemd. Het is duidelijk dat de lintrederij een voor die tijd zeer arbeidsintensief bedrijf is geweest en aan een groot deel van de Culemborgers lange tijd bestaanszekerheid heeft verschaft. Als we er van uitgaan dat in 1671 een twintigtal meesters een eigen „winckel" bezat,

en we per „winckel" gemiddeld mogen rekenen op tien werknemers, dan komen we op een totaal van ca. tweehonderd man.

Zeer voorzichtig mogen we veronderstellen, dat in de periode van 1670—1730 een kleine 50 % van alle inwoners der stad geleefd heeft van de zijdelint-rederij. Bevestigd zien we aldus een uitspraak van een predikant, die er gestaan had en zich in één van zijn boeken, geschreven omstreeks 1770, aldus uitlaat over Culemborg: „voorheen was binnen deze stad in ongemeene bloei de Lintwerkerij, van welke veele inwooneren hunne kostwinning hadden. Doch deze hanteeringe is al sedert meer dan 20 jaar zeer afgenomen" [5].

Het maximum aantal molens, per bedrijf toegestaan, is gesteld op vijf volgens art. 7. Uit een bijvoeging blijkt ons dat voor 1671 de omvang van enkele rederijen reeds meer moet hebben bedragen. Aan deze wordt toestemming verleend met dit grotere aantal door te blijven werken; zou in de loop der jaren één of meer van deze molens verloren gaan of afgeschaft worden, dan is vervanging door een nieuw exemplaar uitgesloten. Tegen deze bedrijfsbeperking, bedoeld om een te grote concurrentie onder de gildeleden te voorkomen, is al spoedig verzet gerezen. De daaruit gerezen moeilijkheden mogen we beschouwen als een soort voorbode van de veel ernstiger twisten, die het gilde in de twintiger jaren van de 18de eeuw op zijn grondvesten hebben doen schudden, waardoor een vernieuwing van de keur vereist was. Wat is het geval geweest?

In het jaar 1705 heeft Dirk van Stight, eigenaar van een bedrijf met het maximum aantal van vijf molens, tot de magistraat der stad het verzoek gericht om een zesde molen in gebruik te mogen nemen. Zijn rekest wordt met een begeleidend schrijven [6] doorgezonden aan Louise Anna, soevereine gravin van Culemborg. Hierin betuigt de magistraat adhesie met het gedane verzoek; daarbij verwijzend naar een precedent uit 1691, toen aan de weduwe van Doeyenborgh tot hetzelfde toestemming was verleend, en verklarend dat uitsluitend van Stights zoon, als baas opgenomen in vaders bedrijf, de molen zou mogen bewerken. Desondanks worden door de soevereine van Culemborg geen termen aanwezig geacht het verzoek toe te staan, in strijd als het is met de gilderegelementen. Dirk van Stight, in het bezit van twee zoons die beide hun toekomst hebben in het familiebedrijf, heeft het hier niet bij laten zitten; uitbreiding is voor hem van levensbelang. Waar hij zijn uiteindelijk succes aan te danken heeft gehad, kunnen we niet achterhalen, maar bewaard gebleven is een brief uit 1708, waaruit blijkt dat de zesde molen er toch gekomen is. Dit heeft zijn positie binnen het gilde er echter niet gemakkelijker op gemaakt; iedere gelegenheid wordt door de gildebroeders aangegrepen om de werkzaamheden met de zesde molen te doen stagneren. Toen Van Stight, bij afwezigheid van de oudste zoon, de molen enige tijd liet bewerken door

KEURE
ENDE
ORDONNANTIE,
Of REGLEMENT,
Op het
Syde Lint-Reden,
TOT
HAERLEM.

TOT HAERLEM,
Gedruckt by Abraham Casteleyn, Stadts Drucker/ op de Marckt/ in de Blye Druck. Anno 1670.

Titelblad van de Haarlemse keur op het Syde Lint-Reden, 1670.

diens broer, werd hem daarvoor een verbod opgelegd door het gildebestuur. Hetgeen hem deed besluiten tot een beklag, wederom gericht aan de gravin. Sindsdien is er sprake geweest van een moeilijk te overbruggen vete tussen het gros der gildeleden en de familie van Stight, die zich gesteund weet door enkele aangetrouwde lintwerkers en hoogstwaarschijnlijk ook in de magistraat enkele connecties heeft gehad die haar positie zo invloedrijk maakte. De zoon Pieter zal treden in de voetsporen van zijn vader en de zaak moeten uitvechten met de overige gildebroeders.

De moeilijkheden rond de keur van 1735

In het korte bestek van dit artikel de zeer gecompliceerde gang van zaken volledig te reconstrueren, is niet doenlijk; kort samengevat komt het hierop neer. Alle geschillen tussen de gildeleden werden normaliter beslecht door het gildebestuur, bestaande uit één gildemeester en twee „medehelpers". Op de door hen gedane uitspraak was beroep mogelijk op de magistraat, waarvan enkele leden zich als speciale commissarissen met gildezaken bezig hielden, terzijde gestaan door de schout. Langzamerhand was echter het aantal kwesties zo toegenomen, dat men gemeend heeft een aparte commissie van beroep te moeten instellen, om zo de magistraat van deze tijdrovende zaak te kunnen bevrijden. Daartoe zijn, in welk jaar is ons niet bekend, uit de leden van het gilde, twee leden benoemd als commissarissen.

De taak der magistraat was daardoor wel verlicht, maar de moeilijkheden binnen het gilde namen toe,

omdat tot commissarissen waren aangesteld de heren Pieter van Stight en Ruth Buys; aangezien de laatstvoornoemde een zwager was van Pieter van Stight, is het commissariaat in feite geworden een familie-aangelegenheid, gebruikt om de belangen van de familie op zo efficiënt mogelijke, maar soms ontoelaatbare wijze te behartigen. Dat de groep-Van Stight haar economische positie in Culemborg de laatste jaren aanzienlijk had versterkt, blijkt o.m. uit een vermelding, dat diverse zijdelint-reders, niet langer in staat een eigen „winckel" te drijven, als een soort onderbazen werkzaam waren voor Van Stight c.s. Geraakten deze mensen betrokken in geschillen, dan was het voor Van Stight en Buys gemakkelijk om hen, als ze in beroep gingen op een uitspraak van het gildebestuur, in bescherming te nemen, door het vonnis ongedaan te maken of te wijzigen. En gezien de gebrekkigheid van de oude gildebrief was hun vrijheid tot interpreteren daarbij zeer groot. Geen wonder dat tegen deze usurpatie verzet is gerezen; van een enigszins eerlijke rechtspraak (toch al moeilijk in een kleine gemeenschap waar de familiebanden een zo grote rol spelen) kwam weinig meer terecht. Daarom is in 1730 door het bestuur het verzoek gericht tot de magistraat om het gilde te voorzien van een nieuw reglement. Voornaamste doelstelling hierbij is geweest een einde te maken aan de onafhankelijke positie van de commissarissen. Besprekingen tussen magistraat, gildebestuur en commissarissen werden moeizaam gevoerd, en hebben eind 1730 geleid tot het opstellen van een „provisioneel concept" dat voorgelegd zou worden aan de verzamelde gildebroeders. De jaarlijkse vergadering placht men te houden op de eerste dinsdag in januari, de zgn. Teerdag, bij welke gelegenheid het bestuur verantwoording moest afleggen over haar beleid. Hoezeer een vlotte afwerking van de zaak stagneerde door de bestaande onenigheid, moge blijken uit het feit dat het concept pas in 1733 ter beoordeling werd voorgelegd aan de leden, nadat vele amendementen waren aangebracht. Voor het omstreden punt was toen de volgende oplossing gevonden: het ambt van commissarissen (die voor het leven benoemd waren) wordt niet opgeheven, maar beiden zullen als vierde en vijfde lid deel uitmaken van het bestuur; hun taak zal worden overgenomen door de magistraat. Op deze wijze zal men in staat zijn de recalcitrante heren onder controle te houden.

Tevens werd voorgesteld het aantal leerlingen in een bedrijf met drie tot vijf molens niet langer aan een beperking te onderwerpen. Een poging om de concurrentiepositie van de meester tegenover Van Stight c.s. te verstevigen?

Hoe dit zij, de commissarissen hebben zich niet neergelegd bij de voor hen nadelige ontwikkeling. 10 Mei 1734 hebben zij een bezwaarschrift ingediend bij de magistraat, met als belangrijkste mededeling dat zij verkiezen hun functie ter beschikking te stellen boven deel te moeten uitmaken van het bestuur. Daarenboven achtten zij het onredelijk, dat een meester, die als knecht voor iemand werkte, volgens de nieuwe keur niet het recht zou hebben de Teerdag bij te wonen en protesteerden zij tegen de voorgestelde uitbreiding van het aantal leerlingen per bedrijf, aanvoerende dat dit nadelig was voor de knechts, van wie er een steeds groter wordende getal werkeloos liep. Hun geschrift is door de magistraat in handen gesteld van de gildemeester, destijds Pieter Schep, die, samen met zijn medehelper Gerard de Cruyf, de commissarissen van repliek dient; zij adviseren de magistraat om in te gaan op de ontslagaanvrage en vervolgens het commissariaat maar op te heffen. De Edelachtbare heren hebben hieraan gevolg gegeven, hoewel enkele artikelen, b.v. dat betreffende het leerlingental, weer gewijzigd werden volgens voorstel der commissarissen. Tenslotte kan het concept voorgelegd worden aan de EdelMogende Heeren te Nijmegen (sinds 1720 is de soevereiniteit van het graafschap in handen van de Staten van het Kwartier van Nijmegen) en de magistraat heeft gerekend op een snelle afwikkeling door dit college. Doch ook hier weer complicaties; één der burgemeesters van Culemborg, W. Beeldsnijder, heeft zich inzake de gildekwestie niet kunnen verenigen met het standpunt der meerderheid in de magistraat, en heeft zich daarom afzonderlijk tot de heren te Nijmegen gewend. Deze hebben daarop besloten, om eindelijk eens klaarheid te brengen in de verwarring, waartoe „waarnemers" naar de stad zijn gezonden. Voor het laatst wordt er dan gedokterd aan de gildekeur; nieuwe wijzigingen, met als resultaat, dat de commissarissen, aanvankelijk uit de keur geschrapt, toch weer ten tonele verschijnen, zij het dan deel uitmakend van het gildebestuur. Bovendien zal de magistraat, op voorstel van het bestuur, jaarlijks één der commisarissen vervangen, zodat continuering over langere tijd van dezelfde personen niet meer mogelijk is. Of Van Stight en Buys inderdaad afstand hebben gedaan, vinden we nergens bevestigd; waarschijnlijk lijkt het ons wel.

We merkten het al eerder op: de bloeitijd van de zijdelint-rederij te Culemborg was omstreeks 1730 voorbij. Wellicht was laatstgenoemd conflikt een uiterlijk teken van deze teruggang. Andere industrieën zouden de Culemborgers werk moeten verschaffen.

[1] A. J. v. d. Ven, Het Oud-Archief van de gemeente Culemborg, inv. nos. 1013, 1014, 1813, 1814.

[2] Memorie van J. Goldberg over de Nederlandse textielindustrie (1815), medegedeeld door N. W. Posthumus, in Ec. Hist. Jb. deel I (1915).

[3] Inv. Oud-Archief van Culemborg, nrs. 171, 949, 1151.

[4] Zij, die een niet in gildeverband georganiseerd ambacht uitoefenden, waren verplicht om, wilden zij hun producten verhandelen, toe te treden tot dit algemene koopmans-gilde.

[5] Ds. W. A. Bachiene, Vaderlandsche Geografie of Nieuwe Staat en Hedendaagsche Historie der Nederlanden, A'dam 1791.

[6] Inv. Oud-Archief van Culemborg, no. 1013.

DRS. B. N. LEVERLAND

De Oud-Katholieke kerk

In de Binnenpoort staat boven de poortdoorgang aan de Marktzijde een beeldje van de heilige Barbara, de beschermheilige van de middeleeuwse kapittelkerk te Culemborg en patrones van drie kerken die hemelsbreed slechts een paar honderd meter uit elkaar liggen: de huidige Nederlands-Hervormde, de Rooms-Katholieke en de Oud-Katholieke kerk.

De eerste twee bepalen samen met de Binnenpoort uit alle windstreken al van ver het silhouet van de stad, de laatste staat onopvallend aan de Varkensmarkt, het tweede marktplein van de stad.

De kleine groep Oud-Katholieken heeft haar bedehuis daar al ruim drie eeuwen, eerst verborgen achter de huizen, sinds 1836 direct aan de straat.

Na het doorzetten van de Reformatie in Culemborg in 1578, beschreven door O. J. de Jong (dissertatie, 1957), kwamen Culemborgs Rooms-Katholieken in het begin van de zeventiende eeuw bijeen in een ruimte ter plaatse van de tuin der huidige oud-katholieke pastorie, in de schaduw van de later afgebroken St.-Janskerk.

Henrick Gerritsz., een van de kanunniken van het aan de oude St.-Barbara verbonden kapittel, had de pastoorstaak overgenomen. Tijdens zijn pastoraat is het ook geweest, dat Cornelis Jansen uit Ackoy — later bisschop van Yperen, wiens naam nog tot in deze eeuw als scheldwoord („Jansenist") zou dienen om dié Rooms-Katholieken aan te duiden, die zich in de moeilijkheden tussen Rome en de apostolisch vicaris/aartsbisschop van Utrecht Petrus Codde (eind 17de eeuw) aan de zijde van de laatste schaarden — als jongen samen met een vriend vaak was geweest „in de catholycke exercitie" en dat zij samen wel over de daken van de naburige huizen waren geklommen om de kerkdienst te kunnen bijwonen.

Met het klimmen der jaren van Henrick Gerritsz. kwam van zijn pastoorstaak natuurlijk minder terecht, zodat aartsbisschop Rovenius in een rapport Culemborg eigenlijk vacant kon noemen. Op het eind van zijn leven, in 1620, kreeg de oude heer assistentie van Cornelis van Meteren, die echter vier jaar later al aan de pest overleed.

Zilveren gedenkpenning, aangeboden aan C. Sillevis, 1836.

In die tijd was het schuilkerkje achter de huizen aan de Varkensmarkt al ingericht, zij het nog niet met het interieur van communiebank en preekstoel, die in de huidige kerk staan. Die dateren namelijk uit ongeveer

De gevel van de Oud-Katholieke kerk en pastorie aan de Varkensmarkt.

het midden van de achttiende eeuw, toen het uiteengroeien van Rome en Utrecht naar aanleiding van de positie van de apostolisch-vicarissen/aartsbisschoppen van Utrecht en het door een hunner (Philippus Rovenius) in 1639 tot „Vicariaat" gereconstrueerde Utrechtse generaal-kapittel al lang begonnen was. Dat proces van uiteengroeien heeft zich de hele 18de en 19de eeuw voortgezet en kreeg zijn definitieve beslag door de dogmatische uitspraken van het eerste Vaticaans concilie, waarop o.a. de pauselijke onfeilbaarheid in kerkelijke leeruitspraken werd vastgelegd. Zo zijn naast elkaar komen te staan de Rooms-Katholieke kerk en de Rooms-Katholieke kerk van de Oud-bisschoppelijke Clerezy („Jansenisten"), tegenwoordig beter bekend als de Oud-Katholieke kerk.

Dat schuilkerkje achter de huizen aan de Varkensmarkt was in het begin der negentiende eeuw zeer bouwvallig geworden. In februari 1831 werd door de timmerman-aannemer A. van Everdingen nog aangenomen om vóór november een aantal reparaties te verrichten. Echter, het gebouw was te oud en te slecht, zodat in de volgende jaren het plan tot nieuwbouw opkwam. De eerste aanwijzing daarvoor in het parochiearchief is een brief van 17 december 1833 van de kerkmeester H. F. Verhoef aan de pastoor. Er is daarna blijkbaar snel doorgewerkt, want in een brief van 15 maart daaraanvolgende schreef de Utrechtse architect Van der Bie aan Verhoef, dat hij op dinsdag (18 maart) naar Culemborg wilde komen voor een bespreking om daarna met het bestek verder te gaan.

Van der Bie heeft zijn tekeningen en begroting een maand later al aan de aartsbisschop getoond, die in een brief van 26 april aan de pastoor de vrees uitspreekt, dat „zodra de Heer Directeur(-generaal voor de zaken van de R.K. eredienst) die fraaie tekening zal zien, Zijn Excellentie dezelve als te kostbaar en voor vele bezuinigingen vatbaar zal oordelen, en onder dit voorwendsel Uw verzoek aan Zijne Majesteit (om subsidie) niet zal ondersteunen". Om die moeilijkheid te omzeilen raadt hij aan de tekeningen en begroting aan de hoofdingenieur van de Waterstaat te tonen en aan deze een schriftelijk getuigenis te vragen in de hoop, dat met een gunstig rapport van die hoofdingenieur „volkomen voldaan zal zijn aan de intentie van den Heer Directeur".

Het is niet zo gegaan; de directeur heeft de stukken rechtstreeks gekregen en doorgegeven aan de hoofdingenieur in Gelderland. Die adviseerde in zijn rapport van 23 december 1834 aan de directeur-generaal tot nieuwbouw volgens het plan van Van der Bie, zij het met een verkorting van het gebouw met 2 meter en een verlaging met 1 meter en nog enkele bezuinigingen op het te gebruiken materiaal. Al met al werd daarmee de begroting van ruim *f* 13.000 teruggebracht tot ruim *f* 10.000. De helft daarvan was inmiddels bijeengebracht, o.a. door verkoop van land. Een verzoek om rijkssubsidie resulteerde in een K.B. van 24 maart 1835, waarbij

Het interieur van de Oud-Katholieke kerk omstreeks 1930.

f 4.000 werd verleend. En toen op 3 juli de goeverneur in de provincie Gelderland liet weten dat tot aanbesteding kon worden overgegaan, was de zaak rond: op 27 juli werd de bouw gegund aan G. Verwey te Utrecht.

Gedurende de bouw van de nieuwe kerk, die nu direct aan de straat kwam te staan op de plaats van een paar oude huisjes — sinds lang eigendom van de parochie en enkele jaren tevoren afgebroken — kon de oude kerk niet gebruikt worden, aangezien volgens het rapport van de hoofdingenieur van de Waterstaat een deel van de stenen van die oude kerk moest worden gebruikt bij de bouw van de nieuwe. Door de protectoren van het Elisabethweeshuis werd zolang gastvrijheid verleend in de grote zaal van het weeshuis en werd nog een kamer ter beschikking van de pastoor gesteld.

De bouw van een nieuwe kerk was, hoe noodzakelijk ook, een zware last voor de kerkelijke gemeente die bijna 200 zielen telde, waarvan er volgens een opgave van pastoor Van Everdingen op de feestdagen ongeveer 150 in de kerk kwamen. Op dat aantal kerkgangers werd ook de grootte van de nieuwe kerk afgestemd, overeenkomstig het advies van de hoofdingenieur van de Waterstaat in de provincie, die het plan van Van der Bie wel doelmatig ingericht had gevonden, „doch voor vereenvoudiging en vermindering vatbaar". Die vereenvoudigingen wáren aangebracht, maar blijkens een brief van pastoor Van Everdingen van 20 november 1835 aan een collega in Amsterdam was er toch nog een tekort van rond *f* 2.000: het verschil tussen de begroting van de hoofdingenieur en de werkelijke kosten van de aannemingssom en onvoorziene bijkomstigheden. En omdat zijn parochie, die de kerkmeester Verhoef in een andere brief wel vrij talrijk maar verarmd had genoemd, dat tekort niet kon opbrengen, vroeg hij aan zijn collega om enige hulp uit diens parochie: „Onze gemeente, vooral mijne kerkmeesters (van mijn zelve mag ik niet spreken) deden wat zij en meer dan zij konden, maar niettegenstaande dat alles komen wij nog te kort, en kunnen uit de fondschen der gemeente niet meer bijdragen".

„Van zich zelven" mocht pastoor Van Everdingen niet spreken, maar in een klad-rekening van inkomsten en uitgaven voor de nieuwe kerk staat hij vier jaar lang geboekt voor telkens 100 gulden en in 1839 uit zijn nalatenschap nog eens 75 gulden: hij alleen droeg dus bijna 4 % van de totale kosten.

De fundamenten van de nieuwe kerk waren nog in november 1835 gereed. Zij werden toen gedurende de winter afgedekt en in het volgend voorjaar werd de bouw voortgezet.

De laatste dienst in de oude kerk achter de pastorie werd gehouden op Aswoensdag 17 februari 1836. De preek was al afgestemd op het vooruitzicht: „De toekomstige heerlijkheid van dit huis zal groter zijn dan van het eerste, zegt de Heer der heerscharen" (Haggai 2 : 10). De heerlijkheid van het eerste huis was de laatste jaren overigens niet zó groot geweest: „Nauwlijks was ik een jaar hier, toen er zich, bij eene niet eens zeer starke wind, een gekraak in de kerk liet hooren, hetwelk zich nu en dan herhaalde, het plafond zakte tot op het orgel, deskundige achte het onderschragen der kerk allernoodzaaklijkst . . . Ingenieur name het gebouw op, keurde het geheel af". (De bovengemelde

Gesneden engelenfiguurtje; detail van de communiebank der Oud-Katholieke kerk. Begin 18de eeuw.

brief van pastoor Van Everdingen, die op 24 juni 1830 uit Gouda naar Culemborg gekomen was.)

Gedurende vrijwel de gehele rest van het jaar 1836 zou de gemeente in de grote zaal van het weeshuis bijeenkomen. Degenen, die op weg daarheen de Varkensmarkt moesten passeren, konden dan zien hoe het werk opschoot. De officiële eerste-steenlegging had al plaats op 8 maart door de pastoor zelf om 12 uur 's middags, waarna men zich „overeenkomstig den kerkelijken tijd des jaars" in de pastorie „door een eenvoudig ontbijt ontnuchterde": zo rond half twee dus.

Moeilijkheden bij de bouw deden zich vanzelfsprekend voor. De eerste al direct bij het begin, toen bleek dat het bouwterrein achter smaller was dan aan de straat en er dus aan de zijmuur van de pastorie gebroken moest worden om de kerk volgens het bestek te kunnen bouwen. Dat maakte dat er een voorziening getroffen moest worden om gedurende de winter tijdens het stilliggen van de bouw de pastorie aan de zijkant ter plaatse gesloten te houden. Extra kosten *f* 350; thans bij zo'n werk een bedrag van niets, toén het jaarinkomen van een arbeider.

Ook tijdens de bouw ging niet alles perfect; daarvan getuigt een overeenkomst van 16 mei 1836 tussen de aannemer en het kerkbestuur. Gebleken was, dat niet alleen bij de onderdorpels van de raamkozijnen, maar ook bij vloerbalken en gebogen binten voor het plafond hout was gebruikt van mindere afmetingen dan het bestek voorschreef. Afkeuring door het kerkbestuur en de hoofdingenieur van de Waterstaat in Gelderland was gevolgd, herkeuring aangevraagd door de aannemer omdat hij meende zijn handelwijze aan de hand van het bestek te kunnen verdedigen, op 11 mei gevolgd door een afkeuring door de waterstaatsingenieur Conrad in bijzijn van de aannemer. Resultaat van een en ander was die beschikking op 16 mei, waarbij de vloerbalken en raamdorpels toch konden blijven zitten, ander houtwerk echter in overeenstemming gebracht moest worden met het bestek en de gebogen binten voor het plafond óók konden worden gebruikt mits daarbij een extra versterking zou worden aangebracht waardoor de soliditeit van het geheel gewaarborgd zou zijn. Het verschil in waarde tussen het voorgeschreven en gebruikte materiaal zou gecompenseerd worden door enige voorzieningen aan de achterzijde van de pastorie, volgens een billijke opgave door de Culemborgse opzichter Sillevis.

Vlak voor de voltooiing van het werk zijn er nog eens moeilijkheden geweest; notaris Van Kesteren — ten overstaan van wien de aanbesteding had plaats gehad — schreef althans op 14 oktober aan kerkmeester Verhoef: „. . . de aannemers zijn stellig gedecideerd UEd. verder het werk te laten afmaken . . . Hun plan is op morgen het werkvolk alles mede te laten nemen en dezen komen Maandag niet terug". Een brief van Verhoef van de volgende dag aan de ongeruste pastoor wijst erop, dat Verhoef desnoods zelf met andere werklieden het werk wilde afmaken; Van Kesteren is daar — mét de opzichter Sillevis — tégen: „. . . heb ik Sillevis bij mij laten komen en deze is het met mij eens, wij het werk niet zelve moeten afmaken, maar dit door de aannemers laten doen. Wordt door ons het werk afgemaakt, halen wij ons veel last op den hals en ook veel verantwoording . . .", bovendien zal zelf afmaken toch ook vertraging geven.

De oorzaak van het geschil blijkt niet uit het kerkelijk archief, evenmin de afloop. Misschien is het een kwestie van te late oplevering geweest —, in die richting wijst een door de aannemer te betalen boete; misschien ook werkte de ruzie van mei nog wat na. In elk geval moeten partijen elkaar toch gevonden hebben, gezien het feit dat de aartsbisschop op zondag 16 november, goed vier weken later dus, de kerk al kon inwijden.

Daarmee had de Rooms-Katholieke gemeente van de Oud-Bisschoppelijke Clerezy — zoals de officiële naam toen nog alleen luidde — haar nieuwe kerkelijke huis ter beschikking, dat zij heden ten dage nog gebruikt.

DR. TH. W. AUSEMS S.J.

Bernard van Meurs en het seminarie te Culemborg

Achter de drie rondbogige arcaden van zijn klassieke toegangspoort ligt aan een intiem pleintje het voormalige seminarie te Culemborg, dat in 1818, dus juist anderhalve eeuw geleden, gesticht is. Zijn grote gebouwen worden aan oost- en zuidkant omarmd door de elleboog der Studentengracht, en zien naar het westen op tegen drie hoge wachters: de massieve Binnenpoort met haar peervormige bekroning, de rijzige spits der negentiende-eeuwse Sint-Barbarakerk en de machtige romp van de oude Barbaratoren.

Dit Culemborgse seminarie is — of liever was tot 1935, toen zijn studenten en professoren naar Apeldoorn verhuisden — er één uit betrekkelijk vele; want bijna ieder bisdom heeft zijn eigen groot- en klein-seminarie, evenals vele orden en congregaties die bezitten. Maar dit voormalige aartsbisschoppelijke seminarie, dat bijna een eeuw lang, van zijn oprichting in 1818 af tot 1906, aan de zorg der jezuïeten was toevertrouwd, onderscheidt zich van zijn soortgenoten in Nederland door het unieke feit, dat geen der andere zijn oud-leerlingen tot zo hoge rang geroepen zag als dit.

De drie Nederlandse kardinalen immers, die in het tijdsverloop van een halve eeuw, van 1911 tot 1960, door verschillende pausen gecreëerd werden, zijn allen oud-leerlingen van het seminarie te Culemborg. Dit feit is des te merkwaardiger, omdat Nederlanders schaars, zelfs uiterst schaars zijn in de senaat der Kerk. De zestiende eeuw heeft de eerste twee gekend: de Utrechtenaar Adriaan Floriszoon Boeyens, die in 1517 kardinaal en in 1522 de enige Nederlandse en laatste niet-Italiaanse paus werd. In zijn sterfjaar 1523 benoemde hij zijn vriend en medewerker Willem van Enckevoirt, uit Mierlo in Noord-Brabant afkomstig, tot kardinaal. Na zijn dood in 1534 is er bijna vier eeuwen lang geen Nederlandse kardinaal geweest, totdat de Zwolse kuiperszoon Willem Marinus van Rossum op 27 november 1911 de kardinaalshoed ontving uit de handen van paus Pius X. Kardinaal Vannutelli zei van deze Culemborgse oud-seminarist tot zijn vrienden: „Sarà un cardinalone": hij zal een groot kardinaal worden. [1] De vierde Nederlander en tevens de tweede oud-seminarist van Culemborg, die deze waardigheid ontving, wiens kardinaalsbenoeming op 18 februari 1946 door paus Pius XII bekrachtigd werd, heette Jan de Jong. Hij was van Nes op Ameland in januari 1899 in de loop van het tweede studiejaar te Culemborg gekomen. Hoewel deze jongste van zijn klas slechts een gedeelte van het schooljaar had meegemaakt, haalde hij op het einde ervan alle eerste prijzen. [2] Van deze geestelijke leider van het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog zei genoemde paus in 1945 tot Mgr. Dr. Jan Olav Smit: „Si è comportato eroicamente": hij heeft zich als een held gedragen. [3]

Maar niet zozeer over de oud-leerlingen van het Culemborgse seminarie wil dit artikel handelen, hoewel daar een indrukwekkende lijst van te maken valt, met namen als die van de vijfde Nederlandse kardinaal, Dr. Bernard J. Alfrink, op 28 maart 1960 door paus Joannes XXIII in het heilig college opgenomen; en van de Nijmegenaar Ferdinand Hamer, gevallen als missiebisschop in de Chinese Bokseropstand van 1900, die met zijn martelaarsbloed aan de rij der Culemborgse oud-leerlingen heiliger luister dan kardinaalsrood gegeven heeft en wiens zaligverklaring in voorbereiding is. De Warmondse professor Cornelis Broere heeft een jaar in Culemborg gestudeerd; Jacobus Grooff, de eerste apostolisch vicaris van Batavia en vervolgens apostolisch visitator van Suriname, heeft er als leerling der syntaxis op de glansrijke prijsuitdeling van 1822 zijn onder de zes in verschillende talen uitgesproken redevoeringen uitmuntende Hollandse rede gehouden. [4]

Geen Culemborgs oud-seminarist heeft hartelijker getuigenis afgelegd van zijn „dierbare kweekschool" dan de eerste 19de-eeuwse bisschop van Haarlem, Franciscus J. van Vree, geboortig uit het Gelderse Rhenoy, in zijn open brief aan de Leidse hoogleraar Matthijs Siegenbeek ter verdediging van het gewezen seminarie van Kuilenburg [5]; geen oud-leerling groter feestelijkheid eraan bezorgd dan de apostolisch vicaris van Batavia, Mgr. Walterus Staal S.J. uit Velp bij Arnhem, die zich te Culemborg bisschop liet wijden op 13 november 1893. [6]

Zonder aan deze eminente leiders van het christenvolk ook maar iets tekort te doen, kunnen we zeggen, dat de machtigste figuur uit het seminarie te Culemborg voortgekomen, de oud-leerling is, die er van oktober 1858 tot 1863 de lessen volgde: de emancipator Dr. Herman Schaepman.

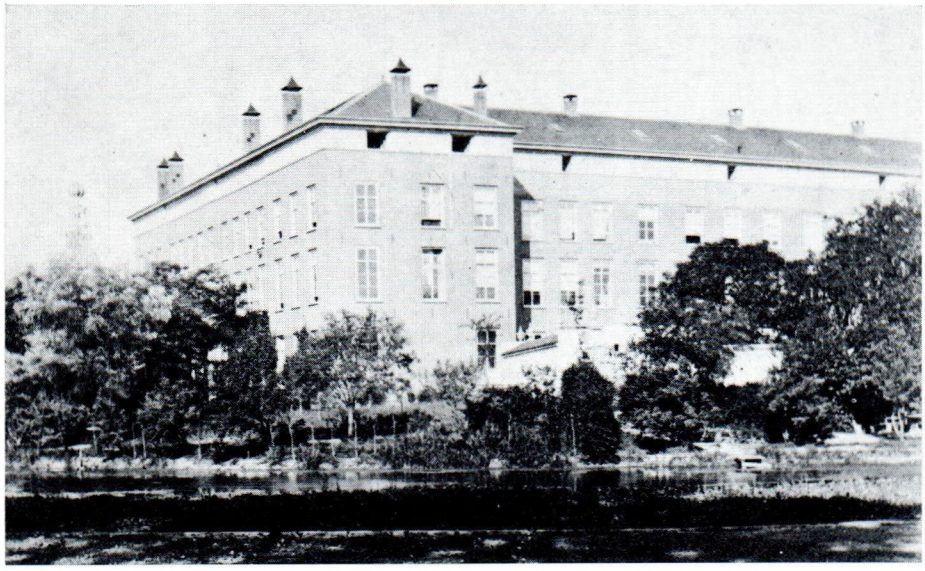

Het Seminarie aan de zuidoostzijde omstreeks 1880.

Maar genoeg over de Culemborgse oud-leerlingen, die als wereldheer of jezuïet, als redemptorist of scheuttist, als millhiller of anderszins gestaan en gewerkt hebben in Rome en Nederland, in China en Indonesië en Zuid-Amerika, ja, waar ter wereld niet? Wie waren de leraren, die hen zo wisten te vormen en tot leiders op te leiden? De eraan toegemeten plaatsruimte beperkt de belangstelling van dit artikel tot één uit velen, tot Bernardus van Meurs. Maar zegt Vergilius niet: „Ab uno disce omnes": leer uit één allen kennen?

Geboren Nijmegenaar, wiens ouders echter uit het Betuwse Opheusden kwamen, ging Bernardus van Meurs op zestienjarige leeftijd Latijn studeren bij de latere Zwolse pastoor Roelofs. Na twee jaar klein- en twee jaar groot-seminarie in het Bossche diocees trad hij op 24 september 1857 in bij de jezuïeten te Ravenstein. Te Vals in Zuid-Frankrijk studeerde hij nog een jaar wijsbegeerte. Dan komt de 26-jarige Van Meurs in de herfst van 1861 voor twee jaar als surveillant en leraar te Culemborg. Van der Lans tekent zijn portret in die eerste Culemborgse tijd: „Als professor van het seminarie Kuilenburg levende te midden der jongelingschap, zelf in die dagen een en al jeugd en geest en leven, omringd van mannen van intellect en smaak, beschikkende over een rijke boekerij", en vervolgt: „Hij was een geboren ontdekker en wekker van talenten en menigeen, die op het ogenblik in de republiek der letteren een goede naam heeft, heeft dit aan de belangstelling, de aanmoediging, de terechtwijzing en leiding van pater Van Meurs te danken. Ik kan er van meespreken, ik die het voorrecht had, een kleine twintig jaren, de beste en mooiste van mijn leven . . . met pater Van Meurs in persoonlijke aanraking of briefwisseling geweest te zijn . . . en thans . . . mag het nog wel eens herhaald worden, hoe innig dankbaar ik hem ben en blijf voor de kostbare leerschool, die zijn omgang mij geweest is." [7]

Overal maakte Van Meurs zich vrienden voor het leven: in Nijmegen de latere president van het groot-seminarie te Warmond, H. J. J. Prenger; in St. Michiels-Gestel zijn professor der poësis, H. J. M. Everts en te Culemborg de hoogbegaafde leerling Herman Schaepman. [8] Pater Vogels heeft uit de mond van de gezellige verteller, die Van Meurs was, opgetekend: „Schaepman kwam dikwijls bij me als surveillant op de Cour praten. Hij kon het wel eens niet al te best vinden met zijn leraren, want in de gewone, ietwat drogere vakken voldeed hij niet altijd aan de gestelde eisen, en dit gaf dan mikmak. En hij schreef soms zo onleesbaar, en las veel, vooral geschiedenis, en maakte verzen. Verkeerde hij nu onder die omstandigheden in een minder vrolijke bui, dan kwam hij bij me praten en gaf me soms één of ander vers dat hij gemaakt had." Meteen trok P. van Meurs een kleine la in zijn lessenaar open, en nam er bundeltje oude papieren en papiertjes uit en ze doorbladerende zei hij: „Kijk eens, allemaal verzen van Schaepman uit zijn jongenstijd. Zie hier: zes pagina's postformaat vol alexandrijnen. Die bracht hij mij eens, toen hij een groot werk van Onno Klopp gelezen had en daarop zijne gedachten in deze verzen uitte. Hij heeft ze wel eens van me teruggevraagd, maar dan antwoordde ik: neen, Doctor, daar ga ik na uw dood mee geuren en munt uit slaan!" [9]

Een jaar voordat Van Meurs in Culemborg kwam, was daar het Tusculum gebouwd, in 1859, een buitenverblijf, waar professoren en studenten 's zomers ter ontspanning heengingen. Levendig beschrijft H. W. F. Aukes „het oude Tusculum, dierbaar aan zoveel jaargangen van studiosi", zoals het een veertig jaar later was, in kardinaal De Jongs klein-seminarietijd: „Wie heeft er geen heeroom of oude pastoor van horen vertellen of het refrein ophalen van het onpretentieuze liedje van Bernard van Meurs:

O Tusculum, o dierbre hof!
Wat tong verheft naar waarde Uw lof?

Tweemaal in de week ging de wandeling daarheen, een klein half uur lopen, het kerkhof langs, tot waar het zich ergens terzijde van de Lekdijk uitstrekte, dat landgoedje, in de trant der humaniora vernoemd naar Cicero's villa. Op beugelbanen werd er het eerzaam spel met stok en houten bal beoefend, waar men nu niet meer van hoort; men speelde er ook cricket en deed aan kegelen en midden in de zomer richtte men er een echte kermis aan, met kramen en prijsschieten, met pret en veel gejoel. In het jachthuis met zijn wit geschilderde, een tikje vervallen grootheid kwam men door de brede buitendeur ineens in een ruime zaal, waar de troep een boterham at en een glas bier dronk, in latere jaren vromelijk door melk vervangen. Daarachter, door een oude poort, betrad men de eigenlijke velden Tusculums, met hun vriendelijke bosschages en leuke hoeken en mogelijkheden, en alweer het eigen ritueel: zo was daar een weg, geheten de kermisweg, die ook maar alleen bij gelegenheid van het zomerfeest door de hossende en joelende snaken met hun grote strooien zomerhoeden op, werd afgerend." [10]

Dit Tusculum is voor Van Meurs een bron van inspiratie geweest. Zijn eerste bundel *Rijm en Zang* is er zo al niet ontstaan, dan toch tot ontwikkeling gekomen. Daags voor de Tusculumdagen dicteerde de surveillant in het laatste kwartier der avondstudie aan alle jongens in de studiezaal het liedje van de volgende dag en oefende de melodie in:

„Wees mij gegroet, beminlijk oord
En bron van rein genoegen,
Dat ons tot rust na d'arbeid spoort,
Tot weelde zonder wroegen!

Hier waait de frissche lucht ons vrij
Om de onbezorgde slapen,
Hier voelt het jonge hart zich blij
Voor God en heil geschapen.

Omhoog den vaderlandschen dronk,
En, vrienden, 't hart geheven!
Die Tusculum het leven schonk,
Die man moet eeuwig leven!" [11]

Van Meurs maakte zich geen illusies over zijn kleine muze. Met een juist gevoel voor verhoudingen noemde hij deze versjes: kleine mopjes, en bundelde ze onder de bescheiden titel *Rijm en Zang,* dus niet als gedichten. Maar de jongens waren er dol op, en voor hen waren ze bedoeld. Wie als jongens vroeger aan de pret hadden deelgenomen, herinnerden zich dat nog levendig, getuigt pater Vogels. [12]

„Hoe bent u tot het luimige genre gekomen?" vroeg Alph. Laudy eens aan Van Meurs. En deze: „Dat ging zo gemakkelijk niet. En het te vertellen is ook niet zo heel makkelijk. De dichtkunst bij de katholieken was in die tijd al zo-zo . . . Och ja, wat zal ik daarvan zeggen? Over het algemeen stond de volkslitteratuur op geen hoog peil. Van Zeggelen met zijn aardigheden viel nog het meest in de smaak. Maar er gingen ook veel liedjes rond, die . . . nu, die er niet door konden. Dat verdriette mij en ik had mij al dikwijls afgevraagd, of daar geen verandering in zou te brengen zijn. Maar 't had destijds voor een geestelijke eigenaardige bezwaren, als luimig dichter op te treden. Het geestelijk gewaad dragen en geestige liedjes maken, dat ging in de ogen van sommigen erg slecht samen . . . Ik was intussen surveillant geworden in het klein-seminarie te Kuilenburg dat, gelijk gij weet, door onze paters werd bestuurd. Met de studenten daar had ik een hartelijke omgang en in vrije ogenblikken dichtte ik voor hen kleine mopjes, die wij dan op de cour, de wandelingen en zo, gezamenlijk zongen op de wijs van bekende Duitse volksliedjes. De jongens, vooral de vrolijke Fransjes — en daar waren er nog al enige onder — waren fel op die liedjes. Het leed niet lang, of de lui vielen mij zo lastig, dat ik de dingen moest laten drukken. Maar wij gooiden het op een akkoordje: wij zouden met een tiental de proef nemen en op het titelblad laten drukken: „niet in de handel". Alleen voor de seminaristen zouden ze dan te krijg worden gesteld. Want ik wilde niet, dat de wereld van ons studentikoos leven ging afweten . . . Wacht, ik heb nog een exemplaar van de eerste uitgave bewaard. Dat moet gij voor de curiositeit toch eens bekijken . . . Hij reikte mij een onaanzienlijk boekske over met groene omslag. Op het titelblad zag men de buitenplaats van het seminarie afgebeeld en daarboven las men: „Rijm en Zang, Tusculaansche Liedjes door B. v. M. (Niet in den handel)."

— En daaruit is zeker later uw grotere bundel „Rijm en Zang" ontstaan, die nu, meen ik, aan zijn zesde druk is?

— Juist. De Tusculaansche Liedjes vonden verbazend veel aftrek en droegen mijn naam al spoedig, zonder dat ik het wilde, buiten de seminariemuren. Als de studenten van de vakanties terugkwamen, brachten zij mij boodschappen en brieven van hun ouders mee met verzoeken om afdrukken en zo. Zulk een succes had ik niet verwacht, maar het moedigde mij aan en ik ging toen meer dichten in de humoristische trant. Die ging mij het beste af. Ik liet de retorica dan ook al gauw geheel schieten, want ik voelde wel, dat mijn aanleg daarmee niet overeenkwam: ik moest zingen zoals ik gebekt was. Maar ik verzorgde toch altijd goed de vorm! . . . Toen ik „Rijm en Zang" voor het publiek uitgaf, veranderd, vermeerderd, verbeterd en met een plaatje van mijn hand — ik heb altijd veel liefhebberij in tekenen en

schilderen gehad, moet gij weten — werd de bundel vrij gauw populair. Want er was werkelijk behoefte aan zo wat. Het volk had dadelijk de wijsjes te pakken. Aardig is, dat Ignace Wils ze op verzoek van generaal Kanzler, [13] die er veel schik in had, moest voorzingen aan de zouaven, die te Rome in garnizoen lagen. Die gingen dan op het kazerneplein rondom hem staan en zongen ze na. Ik heb wel eens door oud-zouaven horen vertellen, dat, toen de slag van Montana geleverd werd, het Hollandse zouavenkorps de vuurlinie inmarcheerde onder het zingen van „Levi Zadoc" op de melodie van „Ich bin der Doctor Eisenbart." [14]

Mijn heren, luistert naar mijn lied!
Zeg, kent gij Levi Zadoc niet?
De held, die eens Sebastopol
Beschoten heeft met kool en knol!

Als volkszanger en volksdichter — rijmer noemt Van Meurs zichzelf bescheiden — is hij bekend en geliefd geweest als geen zijner tijdgenoten. Zijn versjes werden gezongen, zijn stukjes voorgedragen bij allerlei gelegenheden, bij feesten en op kleine tonelen, aan het diner en onder het spel, op winteravonden bij de haard en 's zomers in de schemerende tuin. „Ik herinner me nog levendig", schrijft Is. Vogels, „hoe in die dagen eens aan een feestmaal, toen reeds menig toepasselijk gedichtje opgezegd, menige voor die gelegenheid opzettelijk vervaardigde voordracht gehouden was, een der aanzittenden opstond en verlof vroeg voor de variatie een liedje van P. van Meurs te zingen. Niet alleen vond hij algemene instemming, maar deelneming niet minder. Allen kenden het refrein en allen zongen het om strijd mee; zó wist de rijmer-zanger het juiste woord te kiezen en de ware snaar te treffen." [15]

Na twee Culemborgse jaren vol rijm en zang ging Van Meurs voor drie jaar naar Maastricht, voor theologiestudie en priesterwijding. Dan schrijft zijn oude vriend en leraar Everts hem een brief, die Van Meurs bewaard heeft:

„Weleerwaarde Vriend,

Wat zal ik U schrijven om U geluk te wenschen met de boven alle menschelijk begrip verheven waardigheid, die ge verleden Donderdag door de goedertieren beschikking Gods ontvangen hebt? 't Is vijftien jaren geleden, dat ik ook dien onvergetelijken dag beleefde. Ik werd toen Priester, en ik begreep zelf niet, wat mij geschiedde. Ik wist toen geen woorden om mij zelf geluk te wenschen; hoe zal ik dan mij uitdrukken om U iets goeds te zeggen? Mijn beste Vriend, genoeg dat ik weet, dat gij U zelven gelukkig gevoelt, zonder misschien ook zelf de aandoeningen uwer ziel te kunnen vertolken. Moge ik mij tevreden stellen met U uit het hart te betuigen, dat ik deel in Uw geluk. Ik heb U dien grooten dag niet vergeten. En morgen? O, hoe zult gij beurtelings wegzinken in Uwe nietigheid en wederom opstijgen in Uwe dankbare liefde! O, gij denkt dan ook aan mij, ge hebt mij verzekerd, opdat ook de goede God in mij moge hernieuwen de genade en dat geluksgevoel, dat ik eenmaal heb mogen ondervinden, zonder het te kunnen beschrijven." [16]

Zijn derde jaar noviciaat bracht Van Meurs door te Paderborn van 1866 tot 1867. Mogen we Persyn geloven, dan ging er in de herfst van 1867 een gejubel op onder de Culemborgse studenten, toen ze hun geliefde dichter als professor uit Duitsland terugkregen. [17]

Was Van Meurs in zijn eerste Culemborgse periode de toevlucht geweest van de grote Schaepman, in deze tweede werd hij de beschermer en biechtvader van de latere kardinaal Van Rossum. Deze Zwolse weesjongen kwam in dezelfde herfst van 1867 te Culemborg na een reis deels per trein, deels per kar of te voet. De Culemborgse spoorbrug is immers pas in 1868 klaargekomen en viert dit jaar ook haar eeuwfeest. Pastoor Roelofs te Zwolle beval de niet zo sterke, ouderloze knaap aan in de zorgen van zijn vroegere Nijmeegse leerling Van Meurs, en deze aanvaardde die bescherming met bijzondere toewijding. Toen Willem van Rossum aan het einde van zijn klein-seminarietijd redemptorist wilde worden, was Van Meurs weer de man, die hem zijn steun gaf en hem toevertrouwde, dat hijzelf dat vroeger ook gewild had en nu gelukkig was, zijn geliefde leerling daarbij te kunnen helpen. Dat Van Meurs in de jongen iets bijzonders zag, bewees naar de mening van Van Rossums biograaf het feit, dat hij het portret van zijn beschermeling bewaarde. Later als kardinaal sprak Van Rossum nog dikwijls met dankbaarheid en hoogachting over de man, die hem in zijn studietijd zoveel goed had gedaan. [18]

Niet alleen Willem van Rossum, ook andere jongens hielp hij, en soms niet zonder risico te nemen. Een krantebericht van 9 februari 1876 bewijst het: „Dat het ijs geen meerdere offers eischt, is waarlijk niet te wijten aan de voorzichtigheid die in acht genomen wordt, als het door dooiweder zijn sterkte verliest. Zondag-middag zou op de gracht achter het R.K. Seminarie te Kuilenburg een erg ongeluk te betreuren zijn geweest, ware het niet dat op het angstgeschreeuw van twee jongens, die op het midden der breede gracht door het ijs gevallen waren, de WelEerw. heer B. van Meurs van uit zijn studeervertrek was komen aansnellen en door zijn tegenwoordigheid van geest het geluk had beiden te redden. Van een der twee jongens, oud 14 jaar, was alleen de hand nog zichtbaar, zoodat, indien de hulp een oogenblik later was geboden, die jongen bepaald verdronken zou zijn." De wijze, waarop Pater van Meurs de redding bood, verdient wel vermeld te worden, omdat zij leerzaam is. Hij legde zich ogenblikkelijk plat op het broze

en krakende ijs, armen en benen zo ver mogelijk uitgestrekt; schoof toen vlug vooruit naar de diepe opening, greep het eerst de onder water nog zichtbare hand van de wegzinkende jongen, tilde hem al hoger op en slingerde hem met een forse greep op het ijs, dat wel scheurde, maar zich niet verder opende; toen trok hij hem, weer behoedzaam schuivend naar de kant. De andere jongen beval hij de armen op het ijs te leggen en, door dit langzaam af te brokkelen, de overkant te bereiken, hetwelk gelukte. [19]

In deze, zijn tweede Culemborgse seminarieperiode, van september 1867 tot april 1878, bleek Van Meurs' enorme werkkracht. „Hij werkte als een paard", verklaarde zijn huisgenoot pater Allard. Voor zijn energie was het leraarschap alleen niet genoeg. In 1868 wordt hij medeoprichter van het tijdschrift Studiën en lid der redactie. Daarin plaatste hij zijn drie studies over de roman, blijk gevend van grote belezenheid. In hetzelfde jaar 1868 wordt hij ook nog medewerker van de Katholieke Illustratie, meer nog: één van haar geestelijke vaders. „Vooral in de eerste jaren was hij de gestadige stuwkracht, de nooit missende vraagbaak, de raadsman en leider, ja feitelijk de ziel der hele onderneming . . . Herhaaldelijk wipte hij van het stille Kuilenburg naar Den Bosch over, waar hij in de gezellige woning van de (uitgever) Bogaerts met deze en de (hoofdredacteur) Banning drukke samenkomsten had tot het bespreken van nieuwe plannen. Daar werden ideetjes opgeworpen, bijdragen van medewerkers besproken, platen voor de volgende nummers gekozen, kortom daar werd redactieraad gehouden, waar pater Van Meurs, de toenmaals alom gevierde man, die door zijn geestige humoristische lezingen in alle delen van het land de hoorders boeide en de harten won, vanzelf het hoogste woord had. Dat wil evenwel niet zeggen, dat hij anderen niet aan het woord liet. Integendeel, niemand beter dan hij verstond de kunst, anderen aan te moedigen tot werken voor de hem dierbare Illustratie . . . Geestverwant in zekere zin van Emile de Girardin, wiens leuze was: *Chaque jour une nouvelle idée,* bewees hij met zijn vindingrijke geest het tijdschrift onwaardeerbare diensten. Menig denkbeeld, welks uitvoering later anderen eer aanbracht, was in zijn brein het eerst ontkiemd. Zijn uitgebreide kennis, zijn scherp oordeel, zijn rijke belezenheid, zijn fijne kunstsmaak stonden altijd de Illustratie ten dienste; zijn aanmoediging en goedkeuring waren de redactie een prikkel, zijn schrandere wenken en raadgevingen een veilig richtsnoer. En wat hij voor de vorming van jonge talenten geweest is, dat zou menig medewerker, vooral in de rubriek dichters, kunnen getuigen. Misschien heeft geen enkel onzer meesters meer jongeren gekweekt dan de bescheiden zanger van het *Kriekende Kriekske.*" [20]

Terecht spreekt Van der Lans hier niet van Van Meurs als van de bescheiden auteur van *Rijm en Zang.* Het is alsof deze zich langzamerhand is gaan schamen over zijn

Foto van het bronzen medaillon (ca. 35 cm groot), in 1882 vervaardigd door de beeldhouwer van de koning, Johan Stracké.

eerste geesteskind. Na de vijfde druk in 1876 had hij er mee willen ophouden. Dat er een zesde druk verschenen is, ligt blijkens het voorwoord niet aan hem, maar aan de Katholieke Illustratie, die het boekje als premie voor haar lezers liet drukken. Van Meurs wil geen rijmer blijven, maar dichter worden. Maar dan een bescheiden dichter, die zich welbewust is van de geringheid zijner muze. Hij wil een sjirpend krekeltje worden, een *Kriekende Kriekske:*

Ik heurde ien 'et boschje de Nachtegaol slaon,
De Leuwrik umhoog tierelieren —
En 'k zei tot mien Zangster: zeg, durfde die aon? . . .
„Nee! (zei ze) dà durf 'k nie prebieren;
„Maor luuster, hoe 't Kriekske ien 't weiland kriekriekt!
„Kiek, da's 'en gezang waor 'et miene op geliekt." —

Allo! (zei ik) zing dan zoo'n deuntje, maor fiks!
Een kriekende krieksen is beter as niks.

Bij dat sjirpende krekeltje paste een plattelandsdialect beter dan het litteraire Nederlands van die dagen of het Nimweegs stadsdialect. De geboren Nijmegenaar Van Meurs gaf zijn voorkeur aan Betuws dialect, dat in letterlijke zin zijn moedertaal was. Vader en moeder kwamen immers beiden uit het Betuwse Heusden (Opheusden); en haar familie was *de* Heusdense familie. [21] Toch was ook Opheusden of het ouderlijk milieu niet de bron van zijn Betuws: een jongeman spreekt niet meer de taal van zijn moeder, maar die van zijn kameraden, die zijn dagelijkse omgeving vormen. Hoe Van Meurs zijn dialect vond — wat een vondst was het — waar hij de vriend ontmoette, wiens taal hij welbewust overnam, en het dialectmilieu ontdekte, dat hem aansprak, heeft hij verteld aan Alph. Laudy op diens vraag: „De Duitse dialectdichters, Klaus Groth, Fr. Reuter, Schulte e.a.

Peepermuntjes
250
Dichtjes
van
G. van Meurs.
Tweede, vermeerderde druk.
KUILENBURG
BLOM & OLIVIERSE
1888.

Titelblad van een der werken van Van Meurs, 1888.

brachten u zeker op het idee om in het Betuws dialect te gaan dichten?"

— „Toch niet. Neen, neen, dat zal ik u eens vertellen. Toen ik in St. Michiels Gestel studeerde, had ik onder mijn makkers een Betuwer. Als de vakantie er was, ging ik bij hem nogal eens uit logeren. Vooral in Driel leerde ik destijds mijn „Land und Leute" goed kennen en kwam ik in aanraking met Cremer, die toen nog maar aan schilderen deed en door de boeren „de jonge b'ron" genoemd werd. Toen ik later zijn stukjes in de „Geldersche Almanak" en zijn „Betuwsche Novellen" las, kreeg ik lust om ook iets in dat genre te proberen. En zo verscheen mijn eerste Betuwse gedichtje „Grootmoeder" in de „Katholieke Illustratie" bij een slecht uitgevallen tekening. Alweer was het de bijval, door het publiek op dit stukje gegeven, die mij aanmoedigde om met het Betuws voort te gaan. Het kamerlid Des Amorie van der Hoeven schreef mij, dat hier mijn eigenlijke veine lag, en telkens als ik weer een Betuws gedichtje liet drukken, ontving ik van hem een briefkaart ter gelukwensing en aanmoediging. Had ik zulke waardering niet gevonden, wie weet of het *Kriekende Kriekske* wel ooit zou gezongen zijn! [22]

Grootmoeder.

Daor krieg ik alweer de Illestraotie!
Plezier hê'k er van iellek keer;
Deur'n bril zie ik goed nog de printen,
Maor lezen — dâ geet zoo nie meer.

Ons Knillis, de zoon van mien dochter,
Die krek op zien grutmoeder staolt,
Kumt hier alle daogen nao schooltied
En leest wat er ien wordt verhaold.

Dan luuster 'k — de hand aon mien ooren
En denk: maor waor haol' ze 't van daon?
Dan zie'k de histories geteikend,
Krek of ze der levend op staon.

Dan zeg ik zoo: Knillis, mien jungske,
Dâ was wâ veur zeuventig jaor!
Toen hadden we niks um te lezen,
En printen — gen kiek was er naor.

Vier printen van Sint-Genovevao,
Een Kevelaorsvaontjen, 'en kruus,
Een print van mien erste Communie —
't Was ál wâ we zaogen ien huus.

En nou — groote boeken vol printen,
De muren vol printen, waor 'k zie.
Kiek daor, tussen Paus en Concilie,
Hangt Grutmoeders pottegrafie!

Een Rôms-mins dorst oudtieds nie kikken
Van Kark of van Paus of van kruus;
Toen vreesde iellekeen Griffermierden
Veul meer dan Françoosen of Pruûs.

Zoo 't karkboek nie krek en allins was
As 'n Biebel of Psallemenboek,
Dorst niemand op straot het te draogen
Dan stil onder veurschoot of doek.

'k Goeng Zundags alleen naor de Mis toe
Deur weer en deur wind, uren ver;
Daor stoengen we dan ien 'en schuurkark,
Dâ'j' zeggen most: 'n stal is'et! dèr!

En nou hebben we eiges: — 'en karrek,
Zoo schoon zie j'er nergens een staon,
Een toren der op met'en kluske,
Ons eigen Pastoor en Kaplaon.

Nou heur 'k alle mergens twee Missen;
Mien vaste plaots hê'k ien de bank,
En ziet de Pastoor m'er nie zitten,
Dan vraogt ie: „is grutmoeder krank?"

En Zundags, dan zie'k er mien kienders
En kienskienders rondum mien hin,
Dan zingt miene zoon op den urgel —
't Is of 'k ien 'et Hemeltje al bin!

Wâ zin we Rôms-minsen verbeterd!
Zeg 'k zuutjes dan tegen ons Nel.
„Jao!" zeit ze met de eigenste woorden —
„Jao, Miekemui, dâ zegde wèl!"

De Betuwse gedichten en novellen van Jacob Jan Cremer werden de vrienden van zijn dagelijks omgang, waarmee hij zich omgaf, om de tongval te leren, die sedert Cremer er in dichtte, de belangstelling van 't gehele lezende publiek gewonnen had. [23] Van Cremer's Overbetuwse novelle „'t Kriekende Kriekske" nam hij de naam over voor zijn Betuwse dichtbundel en zó identificeerde hij zich daarmee bij het publiek, dat de brief van Cremer, in dank voor de toezending van die bundel en geadresseerd „Aan het Kriekende Kriekske te Kuilenburg" onmiddellijk bij Van Meurs belandde. [24] Door gestage studie vooral van Cremer verbeterde hij in latere drukken van het „Kriekende Kriekske" het Betuws dialect, onderscheidde het van het Nimweegs uit zijn geboortestad en van het dialect van Culemborg, waarvan hij op verzoek van de Leuvense professor P. Willems een anoniem schrift aanlegde van 58 bladen, dat thans bij de Koninklijke Vlaamsche Akademie van Wetenschappen te Gent berust. De hooggewaardeerde aanmoediging van het kamerlid Des Amorie van der Hoeven, telkens als hij een Betuws gedicht publiceerde, bracht hem er toe, een Vertelselke voor diens dochtertje Jeannette te dichten: „Van een boomke da andere blaojer wunste", en dit bracht, naar men zegt, de vier- of vijfjarige in haar naïviteit er toe, de dichter in de salon terzijde te nemen in een hoekje, waar haar ouders het niet horen konden, en hem ten huwelijk te vragen. [25] Se non è vero . . .

Gezellig en praktisch lesgeven, zich een dialect eigen maken en daarin dichten, medewerken en leiding geven aan twee tijdschriften was blijkbaar nog niet genoeg voor Van Meurs. Hij ging overal in het land lezingen houden en werd een gevierd conferencier. Alph. Laudy heeft uit Van Meurs' mond opgetekend, hoe hij bij zijn eerste lezing te Rotterdam in 1870 zijn meesterschap toonde en ook zelf voelde: „Bij een lezing moet de voordracht alles doen. Ik had daar in mijn jonge tijd nooit mijn krachten aan beproefd. Maar in 1870 kwam Dr. Sleurs van de Rotterdamse „Leesvereniging" bij mij en zei: „Van Meurs, jij bent de man om bij ons een lezing te komen houden. Deze winter rekenen we op je." Nou, ik heb mij toen laten overhalen en hield een lezing over „De Luchtballon", dezelfde die later afzonderlijk is uitgegeven . . . Nooit zal ik die avond vergeten. De zaal was stampvol en je kon wel een speld horen vallen. Ik had de luidjes al gauw te pakken. Toen ik aan de beschrijving van de avontuurlijke luchtreis kwam, die je nog wel eens in bloemlezingen ziet overgedrukt, was de spanning op het hoogst. Ik wist eerst de mening te suggereren, dat ik die luchtreis werkelijk beleefd had. En toen ik mijn gehoor al hoger en hoger door de sferen voerde in een fantasie met veel verschrikking, begon achterin de zaal een gedeelte overeind te staan. Op het ogenblik, dat ik Sapeur uit het luchtschip een vervaarlijke tuimeling wilde doen maken, riep iemand, die zeker een zenuwachtig gestel had en opgewonden was door het verhaal, met angstige stem: „Jongen — als dat maar goed afloopt!" . . . Ik moest er eventjes om lachen, maar las toch door. Toen ik aan het eind kwam, waar ze te horen kregen, dat de hele luchtvaart maar een droom was geweest, had je die ontspanning op de gezichten eens moeten zien, en die voldoening, dat alles op zo'n manier nog goed was afgelopen. Maar er kwam toch ook wel wat ontnuchtering bij. Ze hadden gebroken benen verwacht en misschien ook wel gewenst . . . Pater Van Meurs lachte en genoot de herinnering nog na van die avond." [26]

In boeien en geboeid houden der aandacht was hij onovertroffen en onovertrefbaar, zegt Vogels. [27] Hij werd dan ook veel gevraagd voor lezingen. Van Meurs somt op: „De verhandeling over de Slaap in de winter van 1875 en '76 te Antwerpen, Amsterdam (Regt voor Allen), Arnhem, Breda, Delft, Gouda, 's-Gravenhage, Groningen, Leiden, Rotterdam en Schiedam op verschillende wijzen voorgedragen." [28] Zijn lezing „De Droom": „werd gedurende het winterseizoen (van 1876—'77) uitgesproken te Amsterdam (Regt voor Allen), Arnhem, Breda, Delft, Gouda, 's-Gravenhage, Hilversum, Haarlem, Katwijk a/R (Gymnasium), Kuilenburg (Seminarie), Leiden, Nijmegen, Rotterdam, Schiedam en Sittard." [29] De lezing over „Het Hart" door B. van Meurs, Lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden (Utrecht 1880) vermeldt op blz. 5: „Deze lezing werd in de maanden Januari en Februari 1878 uitgesproken te Zwolle, Amsterdam, Breda, Groningen, Hilversum, Schiedam, 's Gravenhage en Utrecht." Al was het aantal sinds het jaar daarvoor met de helft verminderd, Van Meurs moest zijn leraarschap erbij opgeven. In april 1878 wordt hij kapelaan in zijn geboortestad Nijmegen. Adieu, enthousiaste seminariejeugd, klankbord van „Rijm en Zang"; vaarwel, Tusculum, bron van inspiratie; gegroet, welvoorziene seminariebibliotheek, onmisbaar arsenaal voor de lezingen. De echo van dat afscheid horen we in de brief van zijn jeugdvriend Prenger, professor in Warmond: „Tot mijn grote verwondering vernam ik, dat Gij te Nijmegen kapelaan geworden zijt. Welk eene verandering voor U! Ik begrijp, dat Gij hiermede een offertje van gehoorzaamheid gebracht hebt, en God geve U er rijke verdiensten voor en reeds in deze nieuwe bediening Zijn mildsten zegen op uwen arbeid. Ja, Gij zult hier even gelukkig werken als te Cuilenburg, en wellicht zal U nog de gelegenheid niet ontbreken om door middel van de literatuur de christelijke begrippen en gevoelens te verbreiden, gelijk Gij het tot tot nog

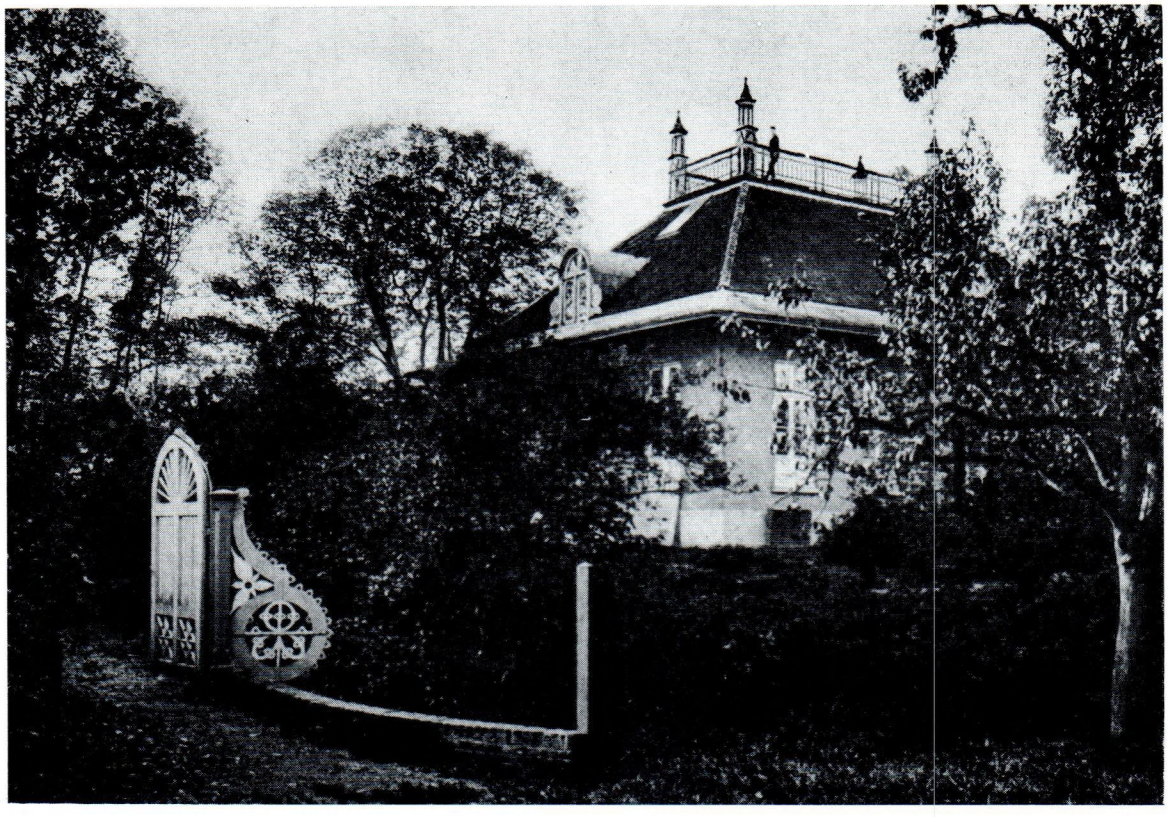

Tusculum, het buitenverblijf van het Seminarie, omstreeks 1890.

toe, met zulk een gelukkigen uitslag, gedaan hebt. Doch ik weet, dat Gij alles aan Hem overlaat, aan wien Gij U geheel hebt geschonken." [30]

Vijf maanden later, in september 1878, is Van Meurs naar Culemborg teruggekeerd, als kapelaan. Kon hij de seminariebibliotheek niet missen? Was het centraal gelegen Culemborg beter uitgangspunt voor zijn reizen? Het leraarschap is voorgoed afgelopen. In 1896 wordt hij verplaatst van de Culemborgse pastorie naar Rotterdam, waar hij als kapelaan werkzaam bleef tot zijn dood op zijn tachtigste verjaardag, 30 april 1915. Een goed mens ging heen, een vol leven eindigde.

Wat is er hier van hem blijven leven? Zijn „Kriekende Kriekske" is nog herdrukt in 1952; het kortste gedichtje er uit, die zes regels van „'t Is met haor gedaon", blijven treffend. „Ik geloof ook", had Van Meurs ooit gezegd, „dat ik daar het gelukkigst mee ben geweest. En toch heeft misschien geen gedichtje mij minder moeite gekost. Toen ik van een drukke dag op mijn kamer te Kuilenburg een beetje zat uit te puffen, kwam het opeens — ik weet niet hoe — in mijn gedachten. Ik schreef het dadelijk op — en het is ongecorrigeerd gebleven. Al lang had ik er op gevlast, een dergelijk gedichtje te maken, kort maar vol gevoel, zoals ik er zoveel in Uhland gevonden had. En kijk, daar stond het inééns en ongezocht op papier. Ik heb mij die dag op de beste sigaar getracteerd, die ik vinden kon . . . Ja, dat was soms gek, met die inspiratie. Het gebeurde mij wel meer, als ik een aardig ideetje had, dat het enige tijd door mijn hoofd bleef wippen als een vogeltje. En opeens sprong het er dan uit met veren en al, met woord en maat en ritme, enfin — voor het vliegen gereed . . . [31]

Terwijl verschillende bladen — zoals zijn „Katholieke Illustratie" bijvoorbeeld — met speciale Van Meursnummers uitkwamen, sprong zijn geest, licht als het vogeltje van zijn inspiratie, vliegklaar weg uit de feestviering voor zijn tachtigste verjaardag, naar boven. De Bruidegom nam hem, overal welkome bruilofsgast, als vriend van de Bruidegom mee naar het feest, dat Hij hem bereid had.

Wie waarlijk groot is, maakt anderen groot, maakt zijn leerlingen tot leermeesters. Hij was een groot opvoeder, wiens geestelijke zonen, steunend op zijn sterke schouders, hoger reikten dan hij, op wie ze steunden: Dr. Schaepman, Kardinaal Van Rossum. Zijn leven hield anderen levend, zoals de anonieme jongen onder het ijs te Culemborg. Met zijn inspiratie wist hij anderen te

inspireren. Weldadige warmte straalde hij uit, en bevrijdende blijheid. Zijn trouwe genegenheid voor zijn vrienden duurde tot in de dood.

Zijn stijlleer luidde: schrijf duidelijke zinnen, direct te verstaan; lees dagelijks twee bladzijden Van Dale, en: vertaal. [32] Zijn stijlvoorbeeld wees terug naar de levende natuur en de natuurlijkheid van het dialect.

De officiële literatuurgeschiedenis vergat hem snel. Slechts bij wie het kleine eerden, bleef hij gewaardeerd om zijn eenvoud, wars van alle retoriek, zijn mannelijk gevoed zonder sentimentaliteit, om zijn scherpe, maar hartelijke observatie en rake psychologie, om de frisheid en natuurlijkheid van zijn taal, het landelijke Betuws, om zijn echtheid. Wij eren zijn kleine muze door zijn beste regels aan te halen:

't Is met haor gedaon.

De dokter vuult 'et pulske slaon
En duut den vaoder stil verstaon,
Dâ 't met zien dochtertje is gedaon.

— „Wâ hêt de dokter oe gezeid?" —
„ „Hie zei: ge bint 'en zuute meid!" "
De vaoder keert zich um en schreit.

1 Dr. Jos. Maria Drehmanns C.s.s.R., *Kardinaal Van Rossum. Korte Levensschets.* Roermond—Maaseik z.j. (1935), blz. 35.

2 H. W. F. Aukes, *Kardinaal De Jong,* Utrecht—Antwerpen 1956, blz. 34.

3 Aukes, *o.c.,* blz. 517.

4 Nic. Schneiders, missionaris van Scheut—Sparrendaal, *Mgr. Ferdinand Hamer, een heldenfiguur uit den Bokser-opstand in China.* Roermond—Maaseik 1938, blzz. 131—135.
F. Sträter, *Het oude Seminarie te Culemborg,* in: *Studiën,* dl. 77 (1912), blz. 150.

5 Eerste Brief van F. J. van Vree, Directeur der Inrigting van Opvoeding en Onderwijs te Katwijk aan den Rijn, aan den Hoogleeraar Matthijs Siegenbeek. Verdediging van het gewezen Seminarie van Kuilenburg. Leiden 1841. (De Hollandse rede van Jacobus Grooff ibid., blzz. 40—50.)

6 Arn. J. H. van der Velden S.J., *De Roomsch-Katholieke Missie in Nederlandsch Oost-Indië 1808—1908. Eene historische Schets.* Nijmegen 1908, blzz. 232—233.

7 J. R. van der Lans, *Pater v. Meurs en de Katholieke Illustratie,* in: *De Katholieke Illustratie,* jg. 49 (1915), blz. 471, 2de kolom.

8 Is. Vogels, *Levensherinneringen van Pater Van Meurs, de „Nimweegsche Jongen",* in: *Studiën,* dl. 85 (1916), blzz. 85—90.

9 Is. Vogels, *P. Van Meurs en Dr. Schaepman,* in: *Studiën,* dl. 97 (1922), blzz. 18—19.

10 H. W. F. Aukes, *Kardinaal De Jong.* Utrecht—Antwerpen 1956, blzz. 36—37.

11 Is. Vogels, *Rijm en Zang van P. Van Meurs,* in: *Studiën,* dl. 85 (1916), blz. 428.

12 Ibid.

13 Dat zijn liedje te Rome door de zouaven gezongen was, staat in het except van een brief van Pater Willems d.d. 28 maart 1868, door Is. Vogels teruggevonden onder de papieren van Van Meurs: „Zeg van mij s.v.p. aan P. Van Meurs, dat Ignace Wils, onderofficier der zouaven, op koningsverjaardag te Rome Z.Eerw.'s „Levi Zadoc" heeft gezongen en voorgedragen, ten aanhoren van een duizendtal zouaven, ook van hun kolonel Alet en de prominister Generaal Kanzler; met zulk een succes, dat het voorbijgaande volk de straat vulde op het horen van dat herhaalde refrein, en ofschoon het nogal lang is, vroeg Generaal Kanzler, Duitser, maar toch Hollands genoeg verstaande, „bis" en wenste het nog eens te horen. (*Studiën,* dl. 86, blz. 102).
„Levi Zadoc", ontstaan tijdens Van Meurs' noviciaat, is in hoofdzaak een schepping van zijn connovice frater Remmé, maar aangekleed en opgeluisterd door Van Meurs op de „campagnedagen" in het oude huis „Veenzigt" van Mgr. De la Geneste, een half uur van Grave gelegen. (*Studiën,* dl. 85, blzz. 422—423).

14 Is. Vogels, *Rijm en Zang van P. Van Meurs* in: *Studiën,* dl. 85 (1916), blzz. 428—430. Alph. Laudy, *Een middag bij pater Van Meurs,* in: *Stemmen onzer Eeuw,* jg. 1 (1905), blzz. 129—130.

15 Is. Vogels, *Rijm en Zang van P. Van Meurs,* in: *Studiën,* dl. 85 (1916), blzz. 416—417.

16 Is. Vogels, *Levensherinneringen van Pater Van Meurs, de „Nimweegsche Jongen",* in: *Studiën,* dl. 85 (1916), blz. 90.

17 Dr. Jules Persyn, *Dr. Schaepman.* Deel I. Utrecht—Amsterdam—Antwerpen 1912, blz. 134.

18 Dr. Jos. Maria Drehmanns C.ss.R., *Kardinaal Van Rossum. Korte Levensschets.* Roermond—Maaseik z.j. (1935), blzz. 14—17.

19 W. de Veer S.J., *Bernard van Meurs, 30 april 1835 — 30 april 1905,* in: *De Katholieke Illustratie,* jg. 39 (1905), blz. 170.

20 J. R. van der Lans, *Pater Van Meurs en de Katholieke Illustratie,* in: *De Katholieke Illustratie,* jg. 49 (1915), blz. 471, kolom 2.

21 Bernard van Meurs, *Kriekende Kriekske,* 6de druk, Amsterdam z.j. (1952), blz. 5: Voorwoord.

22 Alph. Laudy, *Een middag bij pater Van Meurs,* in: *Stemmen onzer Eeuw,* jg. 1 (1905), blz. 130, kol. 1. Geciteerd in *Studiën,* dl. 86 (1916), blz. 331—332.

23 Is. Vogels, *Kriekende Kriekske,* in: *Studiën,* dl. 86 (1916), blz. 336.
C. Honigh, *Gedichten van B. van Meurs,* in: *De Gids,* 1883, dl. IV, blz. 147.

24 C. Honigh, *a.c.,* blz. 132.

25 C. R. de Klerk, *Van het Kriekende Kriekske,* in: *De Katholieke Illustratie,* jg. 39 (1905), blz. 179, kolom 1.

26 Alph. Laudy, *Een middag bij pater Van Meurs,* in: *Stemmen onzer Eeuw,* jg. 1 (1905), blz. 130, kolom 2—3.

27 Is. Vogels, *Kriekende Kriekske,* in: *Studiën,* dl. 86 (1916), blz. 590.

28 B. van Meurs, *De Slaap,* lezing. Utrecht 1876, blz. 5.

29 B. van Meurs, *De Droom,* lezing. Utrecht 1878, blz. 5.

30 Is. Vogels, *P. Van Meurs en de Katholieke Illustratie,* in: *Studiën,* dl. 87 (1917), blzz. 557—558.

31 Alph. Laudy, *Een middag bij pater Van Meurs,* in: *Stemmen onzer Eeuw,* jg. 1 (1905), blz. 130, kolom 1—2.

32 Is. Vogels, *Rijm en Zang van P. Van Meurs,* in: *Studiën,* dl. 85 (1916), blz. 514; Is. Vogels, *Kriekende Kriekske,* in: *Studiën,* dl. 86 (1916), blz. 338.

DRS. G. J. MENTINK

Uiterlijke schets van de gemeenteraadsverkiezingen van 1870 tot 1914

1. Kiezers

Thorbecke had in 1844 geschreven dat „het beginsel van algemeen kiesrecht in de staatsgeschiedenis der eeuw" lag [1]. In 1917 was het voor de mannelijke Nederlanders zover, in 1922 voor de vrouwelijke.

Onze periode ligt daar tussen in. Hij kenmerkt zich o.a. door de uitbreidingen van het censuskiesrecht (belastingkiesrecht) voor bepaalde groepen van de mannelijke Nederlandse bevolking boven de 25 jaar (1887: „kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand"; 1896: belasting-, woning-, loon-, examen-, spaarkiezers).

In Culemborg was het aantal gemeenteraadskiezers opgelopen van 338 in 1879 tot 1134 in 1909 oftewel van 22 % tot 58 % van de (mannelijke) Culemborgse bevolking. De ontwikkeling week enigszins af van die in den lande en in Gelderland.

Oók te Culemborg ging toename van het aantal kiezers parallel met toenemende veelvormigheid van het politieke leven. Kiezer-zijn was rond 1880 één van de kenmerken van een kleine gemeenschap, rond 1900 werd het hèt kenmerk van de politieke emancipatie van groter groeperingen.

Intussen: de toename van het aantal kiesgerechtigden had zich te Culemborg pas door de kiesrechtuitbreiding van 1896 goed doorgezet (303 — 741). De daaraan voorafgaande uitbreiding van 1887 betekende er niets.

De wetgever van 1896 gaf in een toelichting op de wet weer aan welke nieuwe groep kiezers hij bij die gelegenheid had gedacht: „candidaat-notarissen, gepromoveerden, ingenieurs of andere gediplomeerden, in het bezit eener akte middelbaar onderwijs, onderwijzers, artsen en apothekers" [2]. Een merkwaardige opsomming. In Culemborg profiteerden naast vele anderen o.a. G. A. Scheffel en J. D. J. Kalkhoven daarvan, beiden (hoofd)-onderwijzer bij het bijzonder lager onderwijs, de één bij het christelijk, de ander bij het katholiek. Beiden ook mannen van belang: Scheffel leeft voort door de naar hem genoemde Scheffelschool benevens door zijn legendarische baard, Kalkhoven door de straat naar hem vernoemd en zijn (onvoltooid gebleven) „Geschiedenis van Culemborg".

Beiden trouwens ook teken dat de gezeten burgerij nieuwe, ten dele anders gerichte elmenten *naast* zich kreeg.

Zoals gezegd, het Culemborgse politieke leven won aan veelvormigheid, aan verscheidenheid en dat had zijn weerslag eerst in de gemeenteraad, later in de politiek door dat college bedreven.

2. Gemeenteraadsverkiezingen in soort

Onze stemgerechtigde vaders en grootvaders konden hun oordeel over het beleid van hun vertegenwoordigers in Tweede Kamer, Staten en gemeenteraad veel vaker laten horen dan wij, hun nazaten. „Konden", want enige verplichting om middels het stembiljet zulk een oordeel uit te spreken bestond niet.

Beperken we ons tot de gemeenteraad: om de twee jaar trad het derde deel van de raad af. In het Culemborgse geval: (met ingang van 1872 dertien leden) in 1873 traden vier leden af; in 1875 weer vier, in 1877 vijf en zo vervolgens. Om de twee jaar moesten er dus — telkens in juli — periodieke verkiezingen worden gehouden.

Daarbij bleef het echter niet! Ook een door overlijden, vertrek e.d. tussentijds openvallende zetel(s) moest(en) d.m.v. een verkiezing worden voorzien. In dat geval is er sprake van een *niet* periodieke verkiezing.

Groeperingen van tenminste 40 kiezers konden een kandidatenlijst inleveren bij de burgemeester op de dag der kandidaatstelling. Het aantal kandidaten dat gesteld mocht worden was onbeperkt.

De kiezer kreeg een stembriefje met vermelding van de namen van alle kandidaten in alfabetische volgorde; hij mocht in het stemhokje, b.v. wanneer het ging om de verkiezing van vier gemeenteraadsleden de rondjes voor — ten hoogste — *vier* namen zwart maken. [3] In beginsel kon die ene kiezer zijn ene stem dus op (maximaal) *vier* kandidaten uitbrengen.

Men begrijpt licht, dat een grote verscheidenheid in combinatie van kandidaten mogelijk was; óók dat lang niet iedere kiezer het maximaal aantal stemmen uitbracht. Gevolg was, dat het aantal stemmen op ieder van de kandidaten sterk uiteenlopen kon.

De westzijde van de Markt te Culemborg met op de achtergrond de Binnenpoort, omstreeks 1880.

Toch was aan de mogelijkheid tot sterk uiteenlopen een zekere grens gesteld. Een richtingswijzer, een convergentiepunt ook, was er, vanaf het begin van onze periode, in de vorm van de aanbevelingen — als advertentie in de plaatselijke kranten — om een bepaalde kandidaat of combinatie van kandidaten te steunen. Die convergentie ging in de jaren '70 en '80 in feite nog verder: politiek uiteenlopende groeperingen verenigden zich niet zelden geheel of ten dele op *dezelfde* personen. Later, in de jaren '90 en volgende, toen die politiek uiteenlopende groeperingen *verschillende* kandidaten gingen stellen kwam het meermalen tot herstemming.

Na periodieke — en *niet* periodieke verkiezingen hier de derde mogelijkheid voor onze vaders en grootvaders hun stem te laten horen! Wanneer één of meer kandidaten bij eerste stemming de absolute meerderheid (de helft + 1) niet verkregen werd, b.v. als er nog twee zetels te bezetten waren, tussen de vier hoogst geklasseerden uit de eerste stemming een *her*stemming gehouden.

3. Verkiezingen

Van de elf leden van de gemeenteraad van 1871 kan men er zeven tot de liberale — en vier tot de katholieke bevolkingsgroep, beter nog: gezeten burgerij, rekenen. Van de dertien leden van 1872 — de uitbreiding tot dat aantal had plaats omdat de gemeente de 6000 inwoners was gepasseerd — kan men er acht tot de liberale-, vier tot de katholieke- en één tot de protestants-christelijke burgerij rekenen. Een burgerij, godsdienstig verscheiden en die ook sociaal uiteenviel in een aantal groepen, in welhaast clans. Daar waren in de eerste plaats de families — van Hoytema (jenever, glas), Dresselhuys (sigaren), Sillevis (hout, verf) — die de (industriële) toplaag vormden of straks gingen vormen en waarvan men kan zeggen: „ieder voor zich". Daar waren vervolgens de (here)boeren: Van Everdingen, Kemp, Bleijenberg, Mom Hakkert; dan de (handeldrijvende) middenstand: Van der Putten (wijn), Hoogveld (steenkool), Wijzenbeek (kledingstoffen), Middelbeek, Ausems (maatkleding), Rademaker en tenslotte de „ambtenaren": Van Binsbergen (kantonrechter), Kolff (ontvanger registratie en domeinen), Van Loohuizen, Ummels (postdirecteur).

De verhouding, waarvan we boven spraken: 8 lib. - 4 katholiek - 1 prot.-chr. (nà 1887: 9-4) bleef tot het einde van de 19de eeuw ten naaste bij behouden. Na de verlaging van de census (hoogte van de belasting, bepalend voor het al dan niet kiesgerechtigd zijn), vooral in 1896, veranderde die verhouding; andere maatschappelijke groeperingen kregen politieke rechten: geleidelijk aan veranderde nà 1900 de samenstelling van en de toon in de gemeenteraad. De dominerende positie van de liberale burgerij in de stad en van zijn vertegenwoordigers in de raad duurde echter voort tot in 1919. Door het toen toegepaste algemeen mannenkiesrecht verloor hij die positie aan de katholieke en socialistische partijen.

Die betrekkelijke status-quo vóór 1900 eerst, die verscheidenheid daarna zullen we hieronder schetsen; of nog anders: de — al dan niet geslaagde — pogingen van personen en groeperingen van vóór 1900 om hun kandidaten gekozen te krijgen eerst; dan de ingroei van (een) vertegenwoordiger(s) van S.D.A.P., katholieke arbeiders en een vrijzinnig demokraat.

We spraken van personen en groeperingen, want welbeschouwd was er te Culemborg vóór circa 1895 géén sprake van georganiseerde politieke partijen. De aanbe-

KIEZERS van CULEMBORG.

A. Niessen

H. J. ... Limborgh.

Kiezers

A. NIESSEN.

H. J. VAN LIMBORGH.

Vele Kiezers.

D. KEMP

W. VAN ASCH.

Advertenties in de Culemborgsche Courant van 13 juli 1873.

velingen om bepaalde kandidaten te kiezen werden geplaatst door „vele kiezers", „enige ingezetenen", „enige (stemgerechtigde) burgers", „een aantal onpartijdige kiezers", „een vijand van twist", of — en dan duidelijker — „eenige liberale kiezers", „eenige Rooms Katholieke Kiezers", „een gelovig Protestant". Die laatste aanduidingen laten zien, dat we niet altijd, en al naar gelang we 1900 naderen, bijna nooit meer in het duister behoeven te tasten omtrent de herkomst van bepaalde aanbevelingen. Doch óók vóór 1900 zijn er aanwijzingen genoeg hoe de aanbevelingen uit te leggen. We zullen dat nog zien.

In de jaren '80 van de 19de eeuw doen zich te Culemborg de eerste tekenen van georganiseerd optreden van politiek gelijkgezinden voor. Aan het begin hiervan staan te Culemborg, gelijk op vele plaatsen in den lande, de anti-revolutionairen. Zij treden op 12 april 1881 [4] in het daglicht met een volledig ontwikkelde plaatselijke afdeling: de kiesvereniging „Nederland en Oranje" (locopresident: A. H. van Mourik, secretaris: W. van Hoeve). Zij waren daarmee andere groeperingen verre vooruit, want de liberale „Grondwettige Kiesvereniging" (meestal kortweg de „Grondwettige" geheten) en het radicale (= links liberale) „Volksbelang" dateren van 1897, terwijl de r.k. kiesvereniging „Recht voor Allen" zelfs in 1899 pas voor het voetlicht treedt, en de socialistische arbeiderskiesvereniging „Het Volk" in 1901.

Vóór die tijd bedienden de liberalen zich o.a. van „comité's van aanbeveling", de katholieken van „vergaderingen van katholieke kiezers". Beide lichamen waren alleen werkzaam gedurende de twee à drie weken van de verkiezingsstrijd. De liberalen zorgden ervoor hun comité's zo breed mogelijk op te zetten: steeds bevonden zich onder de leden van het comité ook een hervormd predikant, de lutherse predikant, de oud-katholieke pastoor en de joodse parnassijn.

Overigens: permanente organisatie of niet, de kiezersdiscipline was bij periodieke verkiezingen te Culemborg groot. Vooreerst kwam gedurende heel onze periode het opkomstpercentage nooit onder de 70%, lag nà 1900 zelfs steeds boven de 80%. Bij tussentijdse (niet-periodieke) verkiezingen lag dat anders; bij dit soort verkiezingen was er een kans voor kleinere, of ook dissidente groeperingen!

a. Verhouding liberalen-katholieken: status-quo

We merkten het al op: de verhouding negen (liberalen) — vier (katholieken) bleef gedurende het hele laatste kwart van de 19de eeuw gehandhaafd. Voor de instandhouding van die verhouding was een subtiel spel van geven en nemen noodzakelijk. Want welbeschouwd waren de liberale kiezers formeel in staat, eventueel via herstemming, *enkel* geestverwanten in de raad te kiezen. Toch werd ervoor gezorgd dat vier katholieke vertegenwoordigers aanwezig bleven. Men kan ook zeggen, dat de voormannen van de liberale kiezende burgerij, en op hun voorgaan het electoraat, vier katholieken redelijk, en voldoende achtten. Men moet misschien ook zeggen: vier katholieken die hen hanteerbaar voorkwamen.

We mogen tot circa 1895 veronderstellen, dat het officiële [5] standpunt van die dominerende liberale groepering zijn uitdrukking vond in de aanbevelingen (vervat in advertenties) van „vele kiezers". Vergelijking van alle aanbevelingen van „vele kiezers" over de periode 1871-1895 heeft ons tot die veronderstelling gebracht.

De liberale groepering (= "vele kiezers") nam in zijn aanbeveling de katholieke kandida(a)t(en) mee op (b.v. juli 1873: Dresselhuys, Nieuwenhuijzen, Beltjes (lib.) en Hoogveld (kath.); 1875: Bleijenberg, Niessen, Beltjes (lib.) en Mol (kath.). Op die wijze werden de officiële kandidaten vrijwel steeds gekozen zij het met een sterk uiteenlopend aantal stemmen. En juist die divergentie in stemmental duidde natuurlijk mee op divergentie in gevoelen.

Vanaf het begin van onze periode was er steeds een dissidente groep kiezers, katholiek of anderszins geweest, wisselend in numerieke sterkte en kracht van argumentatie die ofwel een andere geloofsgenoot dan de officiële, ofwel méér geloofsgenoten dan de voorgestelde(n) in de raad wilden zien. Beide verschijnselen zijn met overvloed van bewijs toe te lichten. Op enkele van die gevallen gaan we hier in.

Onmiddellijk reeds in 1871 stelden „enige stemgerech-

tigde burgers" en „enige onpartijdige kiezers" bij een tussentijdse verkiezing resp. dr. L. Fangman, arts, en O. L. Brekeveld kandidaat tegenover de officiële kandidaat A. Niessen, apotheker. Fangman, die zich bij zijn komst in Culemborg een huis had laten bouwen („Maria Regina" aan de Varkensmarkt), dat lange tijd als grote bezienswaardigheid gold, had zich op de Culemborgse politieke verhoudingen lelijk verkeken; Brekeveld was één van die utopisch socialisten, vol plannen en idealen, maar zonder veel werkelijkheidsbesef. Beiden konden slechts enkele stemmen op zich verenigen.

In datzelfde jaar 1871 waren er naast de officiële aanbeveling andere. Tegenover de vierde officiële kandidaat, de voor het eerst optredende F. A. van Everdingen, „bekend als een goed katholiek", stelden een aantal „onpartijdige kiezers" J. Verwoerd, eveneens katholiek, die al eerder raadslid was. Tussen die twee kwam het zelfs tot een herstemming, waarbij Van Everdingen met 20 stemmen verschil zijn tegenstander achter zich liet om vervolgens tot 1901 raadslid te blijven. Vooreerst niet onaangevochten, want ook zes jaar later, in 1877, vond Van Everdingen Verwoerd tegenover zich. Ook nu bestond tegen de officiële kandidaat Van Everdingen de meeste oppositie: hij verenigde het minste aantal stemmen op zich. Pas in 1883 bleek zijn positie verzekerd, pas dan is hij geaccepteerd.

De hierachter liggende tegenstelling binnen de groep van katholieke kiezers laat zich niet gemakkelijk onder woorden brengen: Verwoerd wordt „een flink raadslid" geheten, „iemand die *ieders* belang flink behartigt", iemand ook „die durft spreken", terwijl van Van Everdingen werd verzekerd dat hij „tegen de hooge (plaatselijke) belastingen der burgerij" is. Verwoerd onafhankelijker? In ieder geval is het een feit, dat Van Everdingen zich tijdens zijn lang raadslidmaatschap van een andere kant heeft laten zien: hij deed er bijna steeds het zwijgen toe.

Ook uitgesproken agressief kon een dissidente groep optreden. Zo in 1873. Behalve de officiële katholieke kandidaat Hoogveld bevalen „vele katholieke kiezers" i.p.v. de drie andere officiële (lib.) kandidaten drie geloofsgenoten aan: J. de Jong Nz., T. M. van der Grift en M. Kronenburg. Want: „waarom zullen wij onze stemmen uitbrengen op mannen die niet tot onze kerk behoren . . .? Wij hebben kandidaten op wiens namen niet de minste smet kleeft." De agressiviteit werd nauwelijks beloond: de officiële kandidaten haalden het allen ruimschoots.

Ook in later jaren, b.v. in 1893, was dat het geval. P. Versteegh, arts en Nicolaas Kemp (a.r.) werden door „een groot aantal kiezers" kandidaat gesteld tegenover die van „vele kiezers". De kwestie liep hoog; de gemoederen raakten bepaald verhit. De uitslag was aan geen twijfel onderhevig: Versteegh en Kemp zakten glorieus. De venijnige aanvallen op hen beiden waren er dan ook naar: „Laat dokter Versteegh blijven bij zijn patiënten, bij het seminarie, bij de zusters, bij het weeshuis; dat zal goed zijn voor hem en voor de gemeente"; en over Kemp: „Ontneemt aan den practischen landbouwer de gelegenheid niet om zijn eigen boeltje netjes in orde te maken en te houden . . ."

KATHOLIEKE KIEZERS!

Waarom zullen wij onze stemmen uitbrengen op mannen die niet tot onze kerk behooren. Laat ons eenparig de stemmen uitbrengen ophen van wien we weten dat zij eerlijk zijn, op wiens namen niet de minste smet kleeft, die bekend staan voor brave burgers en zich niet laten misleiden. Komt allen dus trouw ter stembus en stemt met ons op de Heeren:

P. A. Hoogveld.
J. de Jong Nzn.
T. M. van der Grift.
M. Kronenburg.

Vele Katholieke Kiezers.

Advertenties in de Culemborgsche Courant van 13 juli 1873.

b. Anti-revolutionairen: sensatie zonder gevolgen

Naast deze dissidente katholieken en anderen stond een groepering, bij zijn begin aanzienlijk hechter georganiseerd, krachtiger van argumentatie: de anti-revolutionairen.

In 1872 had, zoals gezegd, in de persoon van J. Kemp een vertegenwoordiger van de protestants-christelijke bevolkingsgroep zijn intree in de raad gedaan; hij werd in 1877 officieel herkozen. Nadat in 1878 het volkspetitionnement tegen de lager onderwijswet van minister Kappeijne van de Coppello voor dr. A. Kuyper, de leider van de anti-revolutionairen, een doorslaand succes was geworden ontstond meer organisatorische tekening in de partij. Van 1879 dateert „Ons Program", van 1881 o.a. de Culemborgse anti-revolutionaire kiesvereniging „Nederland en Oranje".

Bevalen „vele kiezers" op 17 juli 1881 de zittende vier raadsleden ter herkiezing aan, het bestuur van „Nederland en Oranje" nam in zijn advertentie drie van de officiële kandidaten over, doch stelde in plaats van de apotheker A. Niessen een eigen kandidaat: D. Kemp. Op diezelfde dag — 19 juli 1881 — moest door tussentijds aftreden van A. J. Kolff, ontvanger der registratie en domeinen te Culemborg, die wegens benoeming te Woerden de gemeente verliet, in diens vacature worden voorzien. Ook hier een eigen a.-r.kandidaat: W. van Asch, „in steenkolen en turf", tegenover de officiële H. J. van Limborgh.

Het verloop van deze verkiezing werd een sensatie. Na telling der stemmen bleek, dat de a.r. aanbevelingen hun uitwerking niet hadden gemist. Terwijl de drie officiële kandidaten werden gekozen was zowel tussen Niessen en Kemp als tussen van Asch en van Limborgh herstemming noodzakelijk! Een spannende week volgde: „van Limborgh wenscht *niet* in aanmerking te komen"; „vele kiezers die het belang der gemeente op de voorgrond stellen" stonden tegenover „vele kiezers die trouw opkomen"; enz. enz. Nog spannender uitslag volgde:

periodieke stemming:

D. Kemp (a.r.): 137 stemmen, gekozen
A. Niessen (lib.): 136 stemmen

niet-periodieke stemming:

H. J. van Limborgh (lib.): 135 stemmen, gekozen
W. van Asch (a.r.): 134 stemmen

Het bestuur van de a.r. kiesvereniging betuigt: „Beide malen werden candidaten onzer partij gesteund door *anderen;* de meeste leden onzer vereniging en *vele daarbuiten* steunden ons verzoek: wij danken voor het vertrouwen". [6]

Kennelijk gesterkt door dat vertrouwen diende genoemd bestuur een bezwaarschrift in tegen de beslissing van het stembureau van 3 augustus waarbij H. J. van Limborgh gekozen werd verklaard. De zaak diende voor Gedeputeerde Staten van Gelderland, die één stembriefje — evenals te Culemborg was geschied — ongeldig verklaarden „aangezien de daarop ingevulde naam grotendeels is uitgeknipt, zodat slechts overblijven: „W. van . . ." die echter een ander stembriefje aangevende: *A.* van Asch geldig verklaarden „aangezien het de persoon duidelijk is aanwijzende". Daarmee kwam ook W. van Asch op 135 stemmen en ingevolge art. 10, 3e lid van de gemeentewet moest, bij staking der stemmen, de oudste in jaren gekozen verklaard worden. Van Limborgh nu was geboren in 1839, Van Asch in . . . 1837. De gemeenteraad van Culemborg moest dus, naar het inzicht van Gedeputeerde Staten van Gelderland zijn besluit van 5 augustus 1881 herzien en W. van Asch alsnog toelaten! Evenwel: die raad overwoog, bij monde van zijn lid C. W. Dresselhuys, dat in vroeger jaren óók al eens ene A. van Asch (!) kandidaat voor de gemeenteraad was geweest, weshalve er wel degelijk van vergissing, van onduidelijkheid sprake kon zijn geweest. Kortom: de gemeenteraad ging in beroep bij de Kroon met gevolg dat bij K.B. van 4 december 1881, no. 4, H. J. van Limborgh definitief tot lid van de Culemborgse gemeenteraad werd verklaard.

Het jaar daarop, 1882, bij de tussentijdse verkiezing wegens het overlijden van het raadslid J. L. Nieuwenhuijsen, stelde *alleen* Nederland en Oranje een kandidaat: J. Heij. Andere kiezers, van welken huize óók, lieten elke aanbeveling achterwege. Heij werd gekozen, maar de opkomst van de kiezers was nog nooit zo gering geweest: 70 %. Het geheel lijkt op „fair play": Van Limborgh was tenslotte slechts via een K.B. raadslid geworden: de opengevallen zetel lijkt de anti-revolutionairen gegund.

Een sensatie die jaren 1881—1882. En toch: één zonder veel gevolgen, want Heij verloor zijn zetel aan D. van Hoytema (lib.) reeds in 1885 J. Kemp, de man van 1872, stierf in 1886 en zijn opvolger was geen a.r., terwijl D. Kemp in 1887 kansloos was tegenover R. Middelbeek (lib.).

De eerste bloei van de anti-revolutionaire partij te Culemborg was duidelijk voorbij; hun voormannen Dirk en Nicolaas Kemp werden wel steeds kandidaat gesteld, doch het stemmental op hen uitgebracht (63, 41, 23, 60) wijst erop dat hen vooreerst de steun van „vele daarbuiten" (1881) ontbrak. Invloed van de Doleantie, van die kerkstichting die de gereformeerden in eerste instantie zo sterk van anderen isoleerde?

Hoe dat zij: de a.r. kiesvereniging „Nederland en Oranje" verdween voor lange tijd van het toneel. Tussen 1887 en 1899 werden bij verkiezingen geregeld bepaalde aanbevelingen gedaan door anti-revolutionairen, door (een aantal) personen dus, *niet* door het bestuur. In 1899 dook (het bestuur van) de kiesvereniging weer plotseling op. In 1899 ook keerde in de persoon van A. Bleijenberg A.Azn een „geestverwant" in de raad terug, doch pas in 1905 in J. W. Sterk een voluit a.r. vertegenwoordiger; een man intussen, die in die bruisende raad van het begin dezer eeuw weinig opviel.

c. Radicalen: eendagsvlieg

De verkiezingen voor de Tweede Kamer op 15 juni 1897 en de gemeenteraad op 13 juli van dat jaar zijn de eerste nà de grote kiesrechtuitbreiding van 1896. In Culemborg, we merkten het reeds op, steeg het aantal stemgerechtigden voor de gemeenteraad van 303 tot 741. Welke uitwerking heeft die ruime verdubbeling van het aantal stemgerechtigden gehad?

Om juist perspectief te krijgen zij in de herinnering geroepen dat de leden van de Tweede Kamer in die tijd werden gekozen via het districtenstelsel. Tot 1888 had

Culemborg behoord tot het kiesdistrict Tiel dat steeds liberalen afvaardigde. De grote meerderheid van de Culemborgse kiesgerechtigden voor de Tweede Kamer (nog veel minder dan voor de gemeenteraad!) was ongetwijfeld liberaal, met andere woorden Culemborg paste volkomen in het district Tiel.

Na 1888 echter ging de stad behoren tot het district Wijk bij Duurstede, tot en met 1894 met een sterke confessionele minderheid, vanaf 1897 voortdurend met een grote confessionele meerderheid. Daarin nu paste Culemborg en met hem Buren en Beusichem politiek gezien niet: men stemde beneden en boven de Lek (Z. Utrecht, van Vreeswijk tot Leersum) nogal verschillend.

Op 15 juni 1897 was in het Wijkse district Jhr. Van Asch van Wijck (a.r.) met grote meerderheid tot kamerlid gekozen. Bij die gelegenheid had de radicale (linksliberale) kandidaat C. V. Gerritsen 148 stemmen behaald, waarvan 100 uit Culemborg afkomstig waren. Als men verder overweegt, dat bij diezelfde gelegenheid Van Asch van Wijck 341 en De Beaufort 384 stemmen te Culemborg verkregen, dan ziet men duidelijk dat genoemde radicalen daar bij de kamerverkiezingen „op de wip" zaten.

Aangemoedigd waarschijnlijk door dat feit, door die positie vormde zich te Culemborg begin juli 1897 de radicale kiesvereniging „Volksbelang" (A. Wardekker, president, H. P. Bongaards, secretaris) die met eigen gemeenteraadskandidaten kwam: H. A. W. Peek en C. Schmidt.

Zulks gaf aanleiding tot verdeeldheid in de officiële „Grondwettige kiesvereniging": de bestuurderen en in zijn gevolg de ledenvergadering namen C. Schmidt over als vierde kandidaat i.p.v. de r.k. Mom Hakkert. „Vele kiezers" echter houden het op de laatste. „Volksbelang" bleek tenslotte toch niet meer dan 100 à 125 aanhangers onder de kiezers te hebben, te weinig om op dat moment bij gemeenteraadsverkiezingen een positie „op de wip" in te nemen.

De sterke uitbreiding van het aantal kiezers had dus vooralsnog geen politieke gevolgen gehad; „Volkbelang" verdween zelfs in 1898 geheel van het Culemborgse toneel om er later in *andere* gedaante weer op te duiken.

Het linkse liberalisme gedijde in Culemborg niet; toen niet en trouwens naderhand ook maar bij uitzondering.

d. Verhouding liberalen-katholieken: status-quo

Zo bleef de numerieke verhouding tussen liberale en katholieke raadsleden tot het einde der 19e eeuw dezelfde. Dat is begrijpelijker als men weet, dat speciaal in het kiesdistrict Wijk bij Duurstede een „rechtse" coalitie (katholiek en a.r.) maar moeilijk tot stand wilde komen. Daar was de kwestie Schaepman: de grote katholieke voorman, zetelend op het seminarie te Rijsenburg, was in 1888 nà herstemming ternauwernood door zijn Wijkse district afgevaardigd; hij werd er in 1891, wederom nà herstemming, door De Beaufort zelfs verslagen (1463 tegen 1448 stemmen). Ds. Buitendijk te IJsselstein vertolkte bij die gelegenheid het gevoelen van velen: „laten r.k. op geloofsgenoten stemmen, maar wij Protestanten doen dat niet; zijt ge tegen de Beaufort onthoudt U dan, maar stem in geen geval op Dr. Schaepman."

Die smadelijke nederlaag voor Schaepman heeft de sfeer voor jaren bedorven; toen in 1894 de a.r. van Asch van Wijck de „rechtse" [7] kandidaat was, moest hij, op zijn beurt, talrijke katholieke stemmen ontberen;

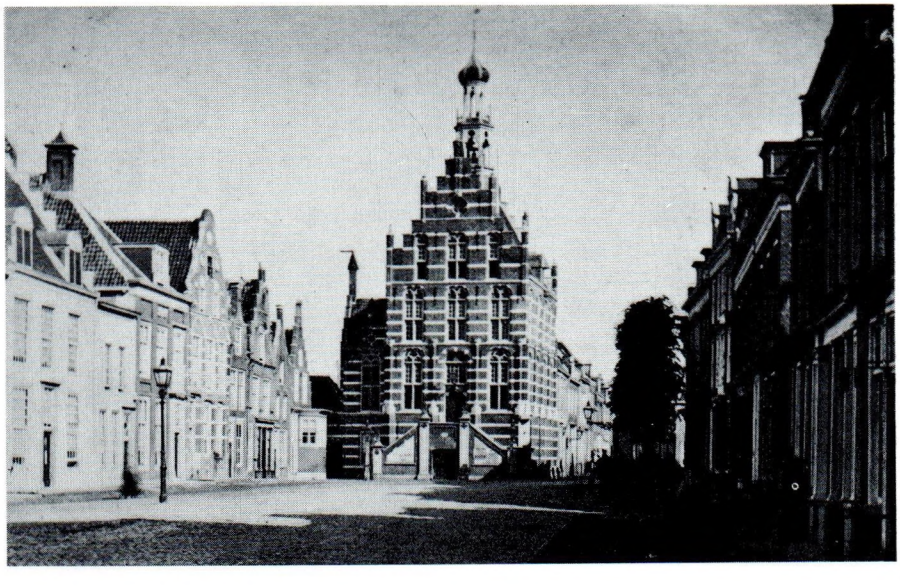

De Markt met het Stadhuis te Culemborg omstreeks 1880.

ruim genoeg stemmen om te worden verslagen (De Beaufort, 1509 tegen Van Asch van Wijck, 1196). Pas van 1897 dateert de hartelijke rechtse samenwerking in het kiesdistrict Wijk bij Duurstede; vanaf dat jaar is het district zonder onderbreking „rechts" gebleven.

Heel die episode had mee zijn weerslag op de interne politieke verhoudingen te Culemborg. Bovendien was daar, om het eufemistisch te zeggen, de a.r. kiesvereniging „Nederland en Oranje" in de jaren '90 weinig aktief.

Dat alles zorgde ervoor, dat er in de jaren '90 te Culemborg géén rechtse coalitie tot stand kwam; dat de numerieke verhouding tussen de raadsleden dezelfde bleef; kortom: dat de status-quo gehandhaafd bleef en (katholieke) dissidenten kansloos waren.

e. Verhouding liberalen-katholieken: einde van de status-quo

Tot het einde van de eeuw status-quo, zeiden we. Nog juist in die 19de eeuw — het was december 1899! — werd hij resoluut opgeheven. Het tussentijds aftreden van H. A. Sillevis gaf aanleiding tot het eerste treffen tussen „links" en „rechts". De r.k. kiesvereniging „Recht voor Allen" in zijn vergadering van 19 november, en de a.r. kiesvereniging „Nederland en Oranje" in dat voetspoor op 30 november, stelden A. Bleijenberg A. Azn. kandidaat. En hoewel ook deze eerste proeve van samenwerking op het plaatselijke politieke vlak „een groot aantal Katholieke Kiezers" opleverde, dat zich niet kon verenigen met „het drijven van mannen als H. van Hazendonk, J. van der Marck, L. Hermkes en A. J. Ausems" werd Bleijenberg met ruime meerderheid gekozen. De waarschuwing van de „Grondwettige" — dat „Rome en Dordt broederlijk (!) verenigd, weinig goeds voor een zakelijke behandeling van onze gemeentebelangen" voorspelde, had geen uitwerking gehad. Evenmin de exclamatie van nog weer andere „Katholieke Kiezers" dat zij „alleen als de kandidaat A. Bleijenberg, A. Az. openlijk tot de H. Kerk zou overgaan, vertrouwen in hem zouden stellen".

Vanaf dat moment trokken katholieken en a.r. één lijn: zij namen voortaan elkaars kandidaten over en zouden aldus, mede door het steeds toenemend aantal stemgerechtigden, een geduchte macht kunnen gaan vormen.

Voorlopig was het echter zover nog niet. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1901 — duidelijk teken van het einde van de status-quo! — werden twee katholieke raadsleden door liberale vervangen. Maar dat ging al niet meer zonder de steun van de nog jonge S.D.A.P.

f. S.D.A.P.: bij de gratie van het evenwicht

Daareven was sprake van terugkeer in andere gedaante. Van de personen die we in 1897/1898 in verband kunnen brengen met de radicale kiesvereniging vinden we de meeste even later bij de opkomende S.D.A.P. terug. „Even later", want bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer op 14 juni 1901 verenigde J. Oudegeest, de kandidaat voor de S.D.A.P., in het Wijkse district 369 stemmen op zich; 78 daarvan waren afkomstig uit Culemborg.

Het kiesdistrict Wijk bij Duurstede als geheel genomen bood Oudegeest geen enkele kans; in het stemdistrict Culemborg daarentegen (onderdeel van het kiesdistrict) zat ook hij — evenals zijn voorganger Gerritsen — „op de wip" (Van Asch van Wijck: 264; Van Rappard 253; Oudegeest: 78). De sterke politieke positie van de S.D.A.P. in Culemborg, zijn betrekkelijk vroege vertegenwoordiging (5) in de gemeenteraad: het hangt voor een goed deel samen met de sleutelpositie tussen „links" (lib.) en „rechts" (r.k. - a.r.).

Het loont de moeite de verschillende stadia in de ontwikkeling van die sleutelpositie te volgen. Op 27 juni 1901 hield de liberale „Grondwettige kiesvereniging" een ledenvergadering om zijnentwege vijf kandidaten aan te wijzen voor de periodieke gemeenteraadsverkiezing op 9 juli daaropvolgend. Van de S.D.A.P. was bericht binnen gekomen dat hij slechts voor één van de vijf plaatsen een kandidaat zou stellen: M. Hijmans. De aanwezige leden werden het over vier kandidaten bij eerste stemming eens: zij behaalden de volstrekte meerderheid. Bij de daarop volgende „vrije" stemming behaalde M. Hijmans 12 stemmen, maar O. de Beus, eveneens van de S.D.A.P., echter niet de officiële kandidaat: 31 !

Een voorkeur die opmerking verdient.

Overigens (Hijmans viel bij de eerste stemming met zijn 173 stemmen af): de arbeidersvereniging „Het Volk" beval zijn leden aan bij de herstemming „de (drie) kandidaten gesteld door de „Grondwettige kiesvereniging" krachtig te steunen." Die kandidaten werden dank zij die steun gekozen.

In 1903 werd de ontwikkeling die wij nu beschrijven in feite onderbroken. De spoorwegstaking van dat jaar wierp de S.D.A.P. in het isolement terug. Dat had onmiddellijk, zelfs tot op het kleine gemeentelijke politieke terrein, gevolgen. De aanhang van de S.D.A.P. beperkte zich tot *eigen* leden, alle sympathisanten vloden naar elders; Hijmans verenigde bij de gemeenteraadsverkiezing slechts 115 stemmen op zich, zijn partij verloor er een moment de sleutelpositie door. De liberale kiesvereniging bracht het algemeen gevoelen te Culemborg onder woorden: „. . . laat U niets voorspiegelen met mooie beloften der S.D.A.P., de spoorwegstaking heeft ons voldoende geleerd . . ." Doch die verwijdering, dat isolement was snel opgeheven. De S.D.A.P. aanhang groeide gestaag en met die groei zijn positie tussen „links" en „rechts". Het werd tijd, politiek tijd, aan een S.D.A.P.-vertegenwoordiger in de gemeenteraad te gaan denken.

De r.k. en a.r. kiesverenigingen hadden in 1905 hun kandidaten al gesteld (A. J. Ausems, W. B. Dresselhuys, N. A. Kemp en A. J. J. M. Olijslagers), de „Grondwettige" volgde en stelde „met grote meerderheid" kandidaat: J. M. van Beekum, W. B. Dresselhuys en J. A. Klein, jr., terwijl de vierde vacature werd opengelaten en besloten een afwachtende houding aan te nemen". De S.D.A.P. stelde enkel: O. de Beus en argumenteerde: „Er zitten nu 13 Heeren in den raad, waarom mag daar niet één arbeider bij zijn ? Er màg geen arbeider bij zijn als de Heeren de stedelijke belastingen vaststellen !"

Nu wilde het geval, dat omstreeks 1 juli 1905 bekend werd, dat de nieuwe Tweede Kamer, nà de herstemmingen, een „linkse" meerderheid had gekregen; een meerderheid die afhing van de steun van de zeven socialisten in de Kamer. Een novum in de landspolitiek !

Het is verleidelijk verband te leggen tussen dit feit en het besluit van de „Grondwettige" te Culemborg die met „bijna algemeene stemmen" besloot „voor de vierde vacature te steunen. O. de Beus".

Het was niet ten onrechte gesteld: met „bijna" algemene stemmen, want niet zodra was deze aanbeveling in de Culemborgsche Courant verschenen of een „liberale kiezer" wendde zich tot zijn (mede?) „liberale middenstanders" met de volgende hartekreet: „steun aan den candidaat van de socialisten, is een stap op een weg die wij niet kunnen volgen. Wij neringdoenden beseffen te goed dat onze grootste tegenstanders en belagers de socialisten zijn. Waar ze ons in ons bedrijf fnuiken uit eigenbelang is zulks te billijken; doch waar zij zich nadeel getroosten om den winkelier den kop in te drukken kan 't niet anders dan haat, klassehaat zijn, die hen drijft tot hun onzalig pogen" (coöperatieve bakkerij) . . . „Dus kiezers, voorzover we uit de tegenpartij geen keus kunnen doen voor onze vierde stem, laat ons dan slechts de drie candidaten stemmen, wier beginselen aan de onze verwant zijn . . ."

Men moet zeggen: het bestuur en de aanwezige leden op die gedenkwaardige vergadering van de „Grondwettige" zagen de politieke noodzaak van een socialistische vierde man in; hun achterban zag achter de politieke noodzaak toch eerst de economische dreiging en handelde ernaar. De Beus werd, zij het na herstemming, verslagen.

In 1907 dan, in februari, was er een tussentijdse verkiezing noodzakelijk om één opengevallen zetel. Zonder veel omhaal werd De Beus zowel door de „Grondwettige" als door zijn eigen partij kandidaat gesteld. Thans veroverde hij de zetel, duidelijk gesteund door de liberalen.

Zes jaar waren nodig geweest voordat de sleutelpositie [8] ook een feitelijk succes opleverde; in 1909 gevolgd door een tweede suces: A. C. de Ruiter.

„Michelletje" Hijmans werd *niet* geaccepteerd; hij ontpopte zich in de jaren 1900 e.v. tot een geducht pamflettist, die het voorwerp zijner spot tot vermaak van de goêgemeente in alle denkbare hoeken dreef; weet men dat die voorwerpen van spot meestal gemeenteraadsleden waren dan is zijn „onmogelijkheid" verklaard.

Otto de Beus daarentegen, óók scherp weliswaar, werd geaccepteerd; het duurde niet lang of men luisterde naar hem en niet enkel beleefdheidshalve. Zijn blik ging verder dan de Culemborgse afdeling van de S.D.A.P. of de Culemborgse gemeentepolitiek. Deze Uilenspiegel bemoeide zich, vaak als „Johan van Redichem", met de (cultuur)historie van stad en land en verdiende óók in die, beter nog: juist in dié hoedanigheid zijn sporen en vond er zijn uitgebreide vriendenkring. Het strekke tot lering. Nuttiger en aangenamer heeft hij erdoor geleefd.

g. Katholieke arbeiders: moeizame onafhankelijkheid

Tot de katholieke gemeenteraadsleden uit de 19de eeuw behoorde geen enkele „arbeider". A. J. J. M. Olijslagers, muziekleraar, kortstondig raadslid in 1901, en dan van 1905—1919, kwam, zij het niet zelden uiterst emotioneel, voor hun belangen op.

Bij de tussentijdse verkiezing op 10 maart 1908 tussen H. van Hazendonk, voorzitter van de R. C. Werkliedenvereniging Sint Joseph, de „rechtse" kandidaat en H. de Liefde, de „linkse" kandidaat deed zich een merkwaardig verschijnsel voor, een verschijnsel dat aantoonde dat de tegenstelling „links"—„rechts", nog zopas ontloken in Culemborg, reeds werd doorbroken. De S.D.A.P. name-

De Grondwettige Kiesvereeniging
te CULEMBORG,

heeft in hare Vergadering van 24 Juni jl. tot Candidaten van den Gemeenteraad van Culemborg gesteld:

D. VAN HOIJTEMA,
H. A. SILLEVIS,
A. BLIJENBERG Wz.,
C. SCHMIDT,

en noodigt de Kiezers uit hunne stemmen op genoemde Candidaten uit te brengen.

Het Bestuur,
CREMERS, Voorz.
Chr. KRIJGER, Secret.

Het Bestuur van **„VOLKSBELANG"** noodigt de kiezers uit, bij de gemeenteraadsverkiezing, hunne stemmen uit te brengen op de Candidaten

H. A. W PEEK

EN

C. SCHMIDT.

A. WARDEKKER *Pres.*
H. P. BONGAARDS. *Secr.*

Advertenties in de Culemborgsche Courant van 8 juli 1897.

lijk, nog steeds op de gemeentelijke politieke wip, zond, nadat zijn ledenvergadering niet tot een besluit had kunnen komen, aan de in herstemming zijnde kandidaten Hazendonk en De Liefde een vragenlijst toe, waarop antwoord „vóór a.s. zondagmiddag 12 uur" werd verwacht! Die vragen betroffen: het minimum loon, de maximum arbeidsduur, de gemeentelijke waterleiding, de verplichte levensmiddelenkeuring, de bezoldiging van lagere ambtenaren en werklieden en de gemeentelijke woningbouw. Hazendonk reageerde positief, terwijl De Liefde verklaarde: „dat zijn vrij en onafhankelijk standpunt als christelijk-historisch(!) man hem verbood ze met een eenvoudig ja of neen te beantwoorden, zonder evenwel uit te spreken dat hij het er niet mee eens was". De socialistische stemmen gingen naar Hazendonk, die werd gekozen. Toch was zijn politiek leven kort: reeds in 1909 werd hij door de tweede socialistist: A. C. de Ruiter van zijn zetel verdreven.

Overigens: zulke steun van „links" aan „rechts" en omgekeerd kwam na 1907 in de Culemborgse raad herhaaldelijk voor. De verhoudingen werden zeer ondoorzichtig.

b. Vrijzinnig democraat: een eenmansbedrijf

Niemand beter dan J. A. Klein, jr. bracht die ondoorzichtigheid onder woorden na zijn installatie als raadslid op 2 september 1913: „Hadden de kiezers geweten, wat ik nu weet, dan zouden ze zich bedacht hebben op mij te stemmen. Ik ben tweemaal kandidaat gesteld door de liberale kiesvereniging, tweemaal met kracht en geweld geholpen door hun voormannen en toch gelukte het nooit; conclusie: ik was niet de gewilde man. In dit jaar kwamen het comité van voormannen van de liberale partij èn de besturen van de rechtse partijen overeen de bezetting van de raadszetels te laten zoals ze was zonder rekening te houden met circa 500 vrijzinnige kiezers! Die gepasseerde kiezers kwamen met een protest-candidaat. Mijn naam was in dat verband nog niet genoemd of een deputatie van liberale comité-mannen trachtte mij over te halen die candidatuur niet te aanvaarden. Echter zonder steun van dat comité, zonder enige aanbeveling haalde ik bij eerste stemming 516 stemmen. De liberale voormannen waren niet verheugd. Enigen vonden het niet nodig mij te feliciteren; anderen vonden de afloop goed, meer niet; en dan waren er nog die wél feliciteerden maar tevens spijt betuigden dat ik erin gekomen was ten koste van jonkheer van Zwijnsbergen en die dat een belediging vonden. Het blad van de S.D.A.P. schreef na eerste stemming: „wij zullen maar geloven dat de heer Klein vrijzinnig-democraat is" en later, na tweede stemming: „wij zullen afwachten wat de heer Klein van zijn program maakt". Als iemand bij de laatste verkiezing de leider der rechtse partijen hoort verklaren dat „als ik mijn kandidatuur bleef handhaven, hij zo hard voor mij zou lopen en werken als hij tot nog toe voor niemand had gedaan, dat ik wel 1000 stemmen zou krijgen, dat alle katholieken op mij zouden stemmen tot zelfs de heer Olijslagers toe", dan begrijp ik van de Culemborgse politiek totaal niets meer." Daarop ontspon zich een discussie die tot op de dag van heden voortduurt.

1 J. R. Thorbecke, Over het Hedendaagsche Staatsburgerschap, 1844, geciteerd bij Jan en Romein, De Lage landen bij de zee, Zeist 1961, III, p. 121—122 (Phoenix standaardwerken).

2 Wet van 7 september 1896, tot regeling van het Kiesrecht, memorie van toelichting op art. 1, b, no. 4.

3 Vóór 1896 kreeg de kiezer een op naam(!) gesteld stembriefje thuis bezorgd, vulde daarop *thuis* de namen zijner uitverkoren kandidaten in en liet het aldus ingevulde briefje afhalen.

4 Culemborgsche Courant, 17 april 1881.

5 We heten hieronder kandidaten, door „vele kiezers" gesteld, officiële kandidaten; aanbevelingen van „vele kiezers" officiële aanbevelingen enz.

6 Culemborgsche Courant, 5 augustus 1881.

7 „rechts" (confessioneel) en „links" (niet confessioneel) veelal tussen aanhalingstekens, omdat die woorden tegenwoordig een geheel andere politieke betekenis hebben.

* Omgewerkte tekst van een voordracht gehouden op 24 januari 1968 te Culemborg voor het oudheidkundig genootschap „Voet van Oudheusden" aldaar.
Aanhalingen in de tekst zijn afkomstig uit de Culemborgsche Courant en het Culemborgsch Nieuws- en Advertentieblad. Er is van afgezien bij elke aanhaling datum en jaar te vermelden aangezien *alle* aanhalingen uit genoemde kranten zijn geconcentreerd in de twee (drie) weken voorafgaande aan de dag der (her)stemming.

Van de Culemborgsche Courant berusten de oude leggers ten gemeentearchieve van Culemborg (1859—heden), alsmede bij de tegenwoordige uitgever, A. T. Verschoor en Zoon n.v. te Culemborg; van het Culemborgsch Nieuws- en Advertentieblad berusten bij de heer A. H. van Dam te Culemborg (nazaat van één van de uitgevers: H. van Dam) een aantal jaargangen (opgericht 1884, opgeheven 1916).

De heer van Dam was zo vriendelijk mij inzage te verstrekken van genoemde leggers, waarvoor hem hier dank zij gebracht.

8

1905			1908			1908		
geldige stemmen	651	%	geldige stemmen	822	%	geldige stemmen	833	%
J. W. Sterk (a.r./r.k.)	272	41,8	J. W. Sterk (a.r./r.k.)	356	43,3	H. v. Hazendonk (r.k./a.r.)	355	42,6
J. A. Klein (lib.)	263	40,4	J. A. Klein (lib.)	313	38	H. de Liefde (lib.)	329	39,4
O. de Beus (soc.)	116	17.8	A. C. de Ruiter (soc.)	153	18,6	A. C. de Ruiter (soc.)	149	17,9

Hoe stemmen onze Kiezers ?

Als men de stembiljetten groepeert naar de richting der kiezers dan blijkt, dat slechts 45 kiezers het advies van het liberale comité hebben opgevolgd, om de vier aftredende liberale candidaten te stemmen !

247 liberale kiezers hebben bij de vier aftredenden ook direct op den heer Klein hun stem uitgebracht.

26 liberale kiezers hebben den heer Sterk direct genomen bij de vier aftredende liberalen.

348 kiezers hielden zich zuiver kerkelijk, terwijl 89 socialisten zich van alle smetten vrij hielden.

Aandacht verdient ook dat 32 kiezers gestemd hebben op de twee socialisten en op den kerkelijke.

Er waren slechts 13 kiezers die **behalve de heeren Collé, v. Levenstein en Sterk, ook den heer Klein genomen hebben.**

Recapituleerend verkrijgt men de volgende cijfers :

Liberaal	**402**
Kerkelijk	**348**
Sociaal	**89**
Liberaal-Kerkelijk	**110**
Liberaal-Sociaal	**181**
Sociaal-Kerkelijk	**47**
Liberaal-Kerkelijk Sociaal	**62**
Totaal	**1189**

Uit deze cijfers blijkt meer dan duidelijk dat er onder de liberale kiezers, behalve groote verwarring, ook een ontevredenheid heerscht ten opzichte hunner leiding,— immers de heer Klein, de niet-officieele linksche candidaat, heeft zijn groot stemmental juist van die richting ontvangen.

De Culemborgsche kiezers schijnen ook van afwisseling te houden — er zijn 115 verschillende combinaties !

Het minst begrijpelijk zijn de 62 dissidenten die geen onderscheid weten tusschen Liberaal, Kerkelijk en Sociaal.

Voor een groot deel zullen het wel zenuwachtige kiezers zijn geweest.

JOH. v. REDICHEM.

Aankondiging ingevolge art. 38 Wetb van Koophandel.

Blijkens akte den 19 Juni 1913 voor den ondergeteekenden Notaris verleden op het ontwerp waarvan de Koninklijke bewilliging is verleend bij besluit van 9 Juni 1913 n. 61, zijn wijzigingen gebracht in de statuten der te Culemborg gevestigde Naamloze Vennootschap „FAX" Culemborgsche Kaasfabrieken, voorheen (H. TIJMANN EN ZONEN).

De akte en het ontwerp-besluit van het K. B. van bewilliging zijn geplaatst in no. 925 van het Rijksblad tot de Nederlandsche Staatscourant van 4 Juli 1913, no. 154.

C. C. J. v. MIEROP,
Notaris.

Culemborg, 5 Juli 1913.

Degelijke flinke Dienstbode

(over 20 jaar) gevraagd per 1 of 15 September a.s. in dienst te treden. (Loon vanaf 15 Augustus ingaande), in een klein huis gezin (geen kind). Wasch buitenshuis; gewoon zelfstandig te werken.

Loon aanvang fl. 120 a fl. 130 per jaar, vrij wasch en verval. Brieven met opgave van getuigen Stationsweg 42, Amsterdam. Persoonlijke aanmelding 10—11 u. v.m.

BRANDHOUT.

De Deurwaarder **P. H. VAN BEEKUM** te Culemborg, zal op **Dinsdag 8 Juli 1913**, des middags 12 uur, aan de Stoomzagerijen van den Heer A. S. KEWORKO publiek om **contant geld**

VERKOOPEN:

50 stuiken droog Brandhout en Kachelblokken.

De BURGEMEESTER van Culemborg, zal op *Maandag 14 Juli 1913*, des middags om 1½ uur ten Stadhuize publiek, om contant geld

verkoopen :

de Vruchten

van den boomgaard, „de Stadstuinen" alhier.

VERKOOPING
VAN

Riet, Lies en Hooigras.

H. KUIJK Notaris ter standplaats Geldermalsen, zal op **Woensdag 9 Juli 1913**, des voormiddags om 10 uur, ten herberge van C. A. VAN DER BURG te Geldermalsen publiek

verkoopen:

Voor de MAATSCHAPPIJ „EEN NATIONAAL BELANG"

Riet, Lies en eenig **Hooigras** langs den Spoorweg Utrecht—'s Bosch, in 40 perceelen zooals breeder omschreven bij biljetten, die aan de Stations zijn aangeplakt.

Inlichtingen te bekomen bij den Opzichter H. J. VAN AS te Tricht.

Gemeentelijke Keuringsdienst.

BURGEMEESTER EN WETHOUDERS VAN CULEMBORG

Brengen ter openbare kennis, dat de heer J. W. de Waal, scheikundig-bacteriologe bij den keuringsdienst op Voedingsmiddelen en Gebruiksartikelen in deze gemeente, voor het eerst op *DONDERDAG 10 JULI a.s.* en verder gedurende *IEDEREEN DONDERDAG* zitting zal houden ten stadhuize dezer gemeente van 2—3 uur n.m. alwaar bij hem voor belanghebbenden is te spreken voor zaken, bedoeldien keuringsdienst betreffende.

Culemborg, den 30 Juni 1913.

Burgemeester en Wethouders voornoemd,
E. VAN HOVELL.
De Secretaris
LOMMERLAARS.

Tandarts J. DE VREDE

elken Dinsdagmorgen van 8½—10½, of te consulteren aan het Barbarastichtalhier.

TE KOOP een sterke Jongensfiets en een 2 dms. Nortonpijp met puntstuk, lang 14 M.

C. v. d. LINDE Prijsschoestraat

DRUKKERIJ BLOM & OLIVIERSE

VISITEKAARTJES
ONDERTROUWKAARTEN
HUWELIJKSCIRCULAIRES

Liberale Kiezers!

Denkt om de **belangen van onze partij** en stemt a.s. DINSDAG **allen** op de **4 liberalen Candidaten**

Jhr. J. A. de Jonge van Zwijnsbergen
J. A. Klein
C. Laan
en
H. van Tiel.

VELE KIEZERS.

Anti-Revolutionaire Kiesvereeniging „Nederland en Oranje".

Roomsch-Katholieke Kiesvereeniging.

Het Bestuur der Anti-Revolutionaire Kiesvereeniging „Nederland en Oranje" en het Bestuur der Roomsch-Katholieke Kiesvereeniging wijzen er den Kiezers **met nadruk** op, dat voor de Herstemming op Dinsdag 8 Juli e. k. **hun candidaat** is de Heer

J. W. STERK

aftredend lid

terwijl **dringend** verzocht wordt als **één man** op dezen candidaat de stemmen uit te brengen.

Het Bestuur der Anti-Revolutionaire Kiesvereeniging
„NEDERLAND en ORANJE",
Het Bestuur der Roomsch-Katholieke Kiesvereeniging.

Het **Vrijzinnige Comité**, gevormd voor de verkiezing van den Gemeenteraad van Culemborg in 1913, ziet zich genoodzaakt door den drang der kiezers niet verder op den ingeslagen weg voort te gaan, omdat uit de Dinsdag 11 plaats gehad hebbende Stemming is gebleken dat het meerendeel der vrijzinnige kiezers niet met het advies van het Comité medeging.

Het voormelde Comité spreekt echter den wensch uit dat **alle liberalen aanstaanden Dinsdag krachtig zullen medewerken om de liberale zetels in onzen Raad te behouden.**

Het Vrijzinnige Comité.

Geldersche Landbouwbank.
Agentschap CULEMBORG.
Geopend van 9—3 en 6—7 uur.
EFFECTEN, COUPONS, SAFE DEPOSIT.

De LANDBOUWBANK te UTRECHT

Verleent op zeer billijke voorwaarden, onder bergstelling van Crediet aan Landbouwers en Industrieelen.

Verschaft lste Hypotheek op Bouw- en Weiland.

Agent voor Culemborg en Omstreken: de Heer

C. P. E. GORI.
CULEMBORG.

Gasfabriek te Culemborg.

Zooleng de voorraad strekt, wordt prima kwaliteit **droge COKES**, sonder stof geleverd tegen de volgende prijzen:

Ongeklopt	55 ct. per 32 KG.
Fijn geklopt	55 „ „ 32 „
Stof	30 „ „ 32 „
Koienasch	80 „ „ kar.

N. B. à contant afgehaald aan de fabriek.

A. B. bij afnemingen 5 ct. per 32 KG. meer.

B. partijen van meer dan 5000 KG. in mindering de prijs 5 cent per 32 KG. lager.

Steeds in U we voorzien half Anthraciet en half fijn gekloppte Cokes. Neemt de proef en G. zult te gelijk zien.

Kooltoer per 100 Kilo netto . . . . . f 5.25
„ Steenkoolteer . . . 3.75
„ „ ½ „ . . . 2.25

Zwavelzure Ammoniak (18% a. c. c. f.) à f 17.— per 100 K.G. netto à contant afgehaald aan de fabriek.

DE DIRECTIE.

Advertenties uit de Culemborgsche Courant van 6 juli 1913.

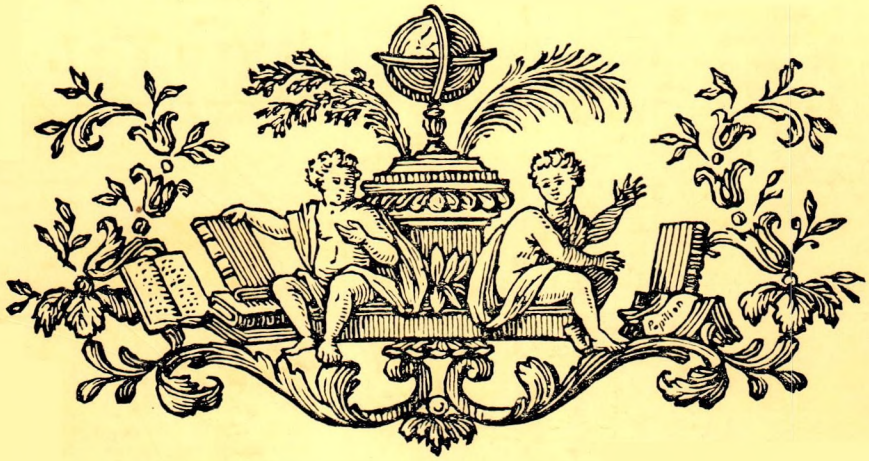

N.V. DRUKKERIJ „DE RESIDENTIE", DEN HAAG